

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Filozofická fakulta

Ústav české literatury a literární vědy

Bakalářská práce

Eva Šimková

**Úloha tanečních zábav, merend a jiných společenských
událostí v životě české měšťanské ženy 19. Století**

Role of rags and other community events on life of czech bourgeois woman
during 19th century

Vedoucí práce: doc. Mgr. Libuše Heczková, Ph.D.

Praha 2012

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze 31. července 2012

Abstrakt

V první části práce je nastíněn společensko-historický i literárně historický kontext. Jádrem je analýza tří románů a jedné knihy rad čtyř autorek druhé poloviny 19. století, která je zaměřena na konstrukt modelové čtenářky, pro kterou byla díla napsána. Hlavním tématem je pak rozbor detailu plesu nebo taneční zábavy v rámci jejich vlivu na život dospívající dívky, vymezení a popis fungování tzv. sňatkového trhu a jeho proměňující se vztah k ženě svobodné volbě povolání. Na podkladě četby dalších textů autorek byla dále sledována míra promítnutí ideového a postojového směřování autorek do těchto čtyř analyzovaných textů.

Klíčová slova

Eliška Krásnohorská, Věnceslava Lužická, Sofie Podlipská, Teréza Nováková, Svěhlavička, Růže stolistá, Lidské včely, Maloměstský román, dívčí román, vychovatelský román, emancipace, čtenářka, sňatkový trh, manželství, zaměstnání, povolání, 19. století.

Abstract

The socio-historical and literary-historical context is delineated in the first part of the thesis. But the essence of the thesis is analysing of three novels and one book of advices written by four female writers of the second half of 19th century. The analysis is focused on construction of model female readers for which the books were written. The main theme is analysis of detail of ball or dance event in their influence on the life of teenage girls, the definition and description of how the marriage market works and its changing relationship with the woman's free choice of profession. Based on readings of other texts of the four female authors we followed the extent of projection of ideological orientations and attitudes of the writers into these their analyzed texts.

Keywords

Authors: Eliška Krásnohorská, Věnceslava Lužická, Sofie Podlipská, Teréza Nováková; novels: Svěhlavička, Růže stolistá, Lidské včely, Maloměstský román; girls' novel, educative novel, emancipation, female reader, marriage market, marriage, occupation, profession, 19th century.

Obsah

ÚVOD.....	5
VYMEZENÍ A VYMEZOVÁNÍ	8
Ženy přes práh.....	10
Ženy píšící pro ženy	11
Vlastenecké společnosti, bály, merendy, salóny	12
Kulisy sňatkového trhu	14
Vzdělání - Vyšší dívčí.....	15
Spolky	17
Soukromé vs. veřejné	20
SOFIE PODLIPSKÁ – LIDSKÉ VČELY	21
Pravidla sňatkového trhu a jejich narušitelka Podlipská.....	29
TERÉZA NOVÁKOVÁ – MALOMĚSTSKÝ ROMÁN.....	33
Tragický bál u Terezy Novákové.....	39
Interpretační poznámka	42
ELIŠKA KRÁSNOHORSKÁ – SVĚHLAVIČKA	44
Taneční hodiny a domácí ples u Elišky Krásnohorské	52
VĚNCESLAVA LUŽICKÁ - RŮŽE STOLISTÁ.....	55
Jak obstát v tom, o čem se nemluví – Rady Věnceslavy Lužické.....	60
ZÁVĚR	63
SEZNAM LITERATURY.....	67

Úvod

„[Plesy] bývaly jakýmsi vysokým učením života, trvajícím dvě, nanejvýše tři léta, a končícím buď doktorátem manželství, nebo propadnutím do věčného stínu staropanství.“¹

„Je to tak divné ty plesy. Nejsou to pouhé taneční zábavy, jak jsem dříve myslela. Nikoli, jsou to jakési trhy, kde každý vystavuje sebe na obdiv.“²

Vzpomínky z deníků dvou životních přítelkyň Anny Lauermannové-Mikschové a Marie Červinkové-Riegrové nesou svědectví o tom, v jaké společenské pozici se nacházely měšťanské ženy až do konce 19. století, na jehož zejména poslední čtvrtinu zaostřuje tato práce. Protože vdát se, stát se manželkou, matkou a hospodyní, byla celospolečensky uznávaná měšťanská konvence, pevně zakotvený a neměnný hlavní životní cíl pro ženu, o jehož dosažení měla usilovat. Ostatně, než se dověděla o své bolestivé, doživotní a dědičné chorobě jedna z nejprogresivnějších autorek a aktivistek za českou ženskou otázku své doby, kritička a libretistka Eliška Krásnohorská, měla manželství a mateřství za „*nejobvyklejší, přirozené povolání ženské*“³. Kvůli nemoci se toho musela racionálně vzdát. To ji jednak předurčilo k intelektuální dráze, jednak odsoudilo k tomu, aby snášela jedovaté poznámky vzdělaných mužů i literátů, kteří v nich sahalo pro to, co bylo nejvíce po ruce, dáno tradicí – hned na jazyku, totiž snažili se ji urazit akcentací jejího staropanství a v důsledku toho její neerotičnosti či odmítání literární erotiky.

Život slečen ze středních a vyšších měšťanských tříd, u nichž platilo pravidlo dostat se sňatkem na úroveň jí vyšší, byl nalinkován. Jejich matky je hleděly co nejdříve a co nejlépe provdat. Šlo o ostře sledovaný a hodnocený společenský kredit, v druhé řadě stál ekonomický zájem – neprovdaná žena, pro niž v té době nebylo zaměstnání, kvůli čemuž nepřinášela nic do rodinného rozpočtu, mohl být problém, zátěž. Aby se tomu předešlo, byly za tím účelem pořádány hony na ženichy. Expresivní pojmenování

¹ Sak, R.: *Salon dvou století. Anna Lauermannová-Mikschová a její hosté*. Paseka, Praha/Litomyšl 2003, s. 30.

² Cit. podle Šimůková, A.: *Statut, odpovědnost a láska: vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v 19. století*. Český časopis historický 95, 1997, č. 1, s. 55-107

³ *Ze vzpomínek Elišky Krásnohorské*. Krejčí, K. (ed.), Praha, Československý spisovatel 1950, s. 74.

souboru aktivit, na jehož konci bylo uzavření manželství, nevzniklo bez objektivní příčiny. V české měšťanské společnosti fungoval sňatkový trh⁴, který měl daná pevná a propracovaná pravidla. Odchýlit se od této konvence nebylo žádoucí a s ohledem na následky ani snadné.

Hlavním dějištěm, kde se rozehrával sňatkový trh, byly organizované společenské akce, bály, merendy, které byly pořádány zejména v zimních měsících, v letní sezóně to pak byla společenská setkání na letních sídlech mimo město, která měly hlavně movitější měšťanské rodiny, dále pak výlety do přírody nebo korza - platila spíše pro města. Specifickým prostředím pro korza a společenský život vůbec byla pak města lázeňská.

Charakter společenského života se měnil v důsledku proměňování české společnosti. Silně se v něm odrazil vlastenecký duch vrcholícího národního obrození, projevil se v něm revoluční rok 1848 a jeho důsledky. Výrazně se pak měnil a diferencoval koncem 50. let 19. století a v desetiletích následujících. Na změnu těch společenských akcí, které měly fungovat jen coby prodejní místo českých panen, měl zásadní vliv vývoj tzv. ženské otázky. A opačně. Instrumenty, s nimiž bojovníci a bojovnice za práva žen dosahovali/y vytyčených cílů, nutně musely stavu společnosti i jejím proměnám podléhat a přizpůsobovat se jim, popřípadě se vůči nim vymezovat. Nástrojem u českých emancipistek a emancipistů/feministů nejoblíbenějším a nejhojněji využívaným byl text. Ať se již jednalo o články do novin a časopisů, pronášené naučné přednášky nebo beletrii.

A právě (kritickou) literární reflexí společenského života, zasazením této konkrétní situace – plesu, merendy, společenských setkání – do beletristického textu, tím, jak je v něm konstruována a jak je použita vzhledem k záměru autora, se zabývá tato práce. Z výsledků analýzy momentu, kdy se ve fikčním světě tří románů a jedné knihy rad pro dívky dostane na zobrazení společenské akce, se pokusíme vyabstrahovat základní princip názorového směřování textu či autorské strategie. Na konci by se mělo ukázat, zda způsob autorova vypořádání se s detailem plesu a okamžikem tance koresponduje, či nikoli s celkovým charakterem textu a jeho zamýšleným účinkem, který měl text na čtenáře mít.

⁴ Šimůnková, A.: *Statut, odpovědnost, láska...*

Na samém počátku boje za ženskou otázku v 19. století však bylo několik komplikací, které bylo nutné postupně a mnohdy s obtížemi odstranit. Jejich nadřazeným jménem byla konvence patriarchální společnosti. Život ženy měl pevná pravidla od narození, přes vzdělání, po výběr partnera, vstup do manželství, mateřství a nabytí role hospodyně. Pod dohledem byl i její volný čas. Podstatou ženských snah bylo osvobození ženy z područí. Ženy se začaly hlasitěji hlásit o svá práva. Ruku v ruce s právem na vzdělání, právem na svobodnou volbu povolání a volbu partnera požadovaly také právo na organizaci volného času, právo na knihu, na četbu volnočasovou i studijní. Přístup k literatuře, nositelce a šířitelce vzdělání, byl ženám do té doby zapovězen⁵, nebo alespoň „koniášsky“ omezován⁶. Z knih mohly ženy totiž čerpat „závadné a nebezpečné“ myšlenky, které se mužům rozhodně nehodily.

Z hlediska šíření ženských zájmů skrze literaturu byl nejprve problém s tím, že dívky a ženy nečetly téměř vůbec, pak s tím, že neměly co číst. Prudérní a konzervativní muži, ale i ženy, varovali před zhoubnými texty. Problematický byl i již zmíněný fenomén volného času, jehož existence nebyla samozřejmá. Žena, která na sňatkovém trhu ulovila ženicha, provdala se, rodila děti a starala se o chod domácnosti, zatímco muž vydělával, musela být celý den vyčerpána. Za nejzhoubnější byla považována zahálka a nečinnost. A právě četba byla mnohdy do této kategorie začleňována. Vyšívání a pletení bylo nezávadné, četba byla problematická, zejména pro to, co bylo čteno.⁷

Co směly ženy číst a co chtěly číst? Kdy a kde mohly číst? Jaké knihy pro ně vznikaly a co si z nich odnášely? Specifickou kapitolou je původní česká dívčí literatura psaná ženami, na niž se tato práce zaměřila. Výběr padl na čtyři tituly od čtyř autorek adresované českým čtenářkám. Spojuje je výchovná tendence, v každé však obsažená jinou mírou, jinak podaná, zaobalena do příběhu či naopak příběhu prosta. Čtyři autorky, jež se všechny znaly, čtyři různé přístupy. Knihy vznikly v letech 1889-1912, tedy v období, kdy mělo ženské hnutí v Česku už stabilní základnu a za sebou již řadu významných úspěchů. Shodný čas a místo vzniku mají v textu za následek to, že předobrazem fikčního světa je jedna realita, kterou všechny čtyři autorky sdílely a z níž ve svých knihách vyšly. A nezbytnou součástí této reality je i společenský život městské

⁵ Manguel, A.: *Dějiny čtení*. Brno, Host 2007, s. 289an.

⁶ Lenderová, M., Jiránek, T., Macková, M.: *Z dějin české každodennosti*. Praha, Karolinum 2011, s. 339.

⁷ Tamtéž, s. 271 a 330.

ženy - dívky na vdávání. Proto všechny čtyři tituly realitu plesu, zábavy, merendy, výletu či korza nějakým způsobem zachycují.

Česká literatura byla od svých počátků silně kontextová, reakční, byla nositelem a prostředkem národního/proženského ducha a snah. Většina české literatury, nejen zde vybraného 19. století, v sobě nese účel. Odráží se v ní doba vzniku, jazykové, společenské, politické i kulturní poměry doby. Úvod proto věnujeme nástinu kontextu, v němž díla autorek Sofie Podlipské, Elišky Krásnohorské, Terézy Novákové a Věnceslavy Lužické vznikla a byla čtena, souzena a zapomenuta. V literatuře, která není uměním pro umění, se odráží veřejné poměry a potřeby a literatura sama veřejnost ovlivňuje. A v případě výchovy a vzdělání žen a dívek se kniha hodila dokonale, zejména byla-li založena na poutavém příběhu s romantickým zabarvením, který byl zasazen do reálií čtenářce známých a byl umně skloubený s účelem a záměrem. „*Není mi za žádných poměrů umění samo účelem, vždy toliko prostředkem oněch různorodých snah, které chtějí lidstvo učiniti lepším a blaženějším; tím méně jest mi sama již účelem poesie česká, kteráž což značiti a vykonati může v národě našem, osvědčila skvěle, nezapomenutelně v dobách národního našeho vzkříšení,*“ psala v roce 1877 Eliška Krásnohorská.⁸

S akcentem na vývoj městského společenského života krátce zmíníme historii ženského hnutí v českých zemích, jež bojovalo v první řadě za kvalitní vzdělání pro dívky, které stálo na počátku toho, aby zde analyzované knihy *Lidské včely*, *Svéhlavička*, *Maloměstský román* a *Růže stolistá* mohly vzniknout.

V následujících kapitolách, které budou jednotlivě věnovány každé knize a její autorce, se pokusíme vytvořit konstrukt ideální čtenářky těchto titulů. Kdo byla a jakou ji spisovatelka chtěla mít, svým dílem spoluvytvořit? Zaměříme se na strategie, které autorky při psaní použily, a jejich efektivnost. Ústředním bodem pak bude rozbor detailu plesu, zábavy či jiné konkrétní společenské akce, na které si ověříme přístup autorek k této části reality, způsob zobrazení a využití této situace ve prospěch výchovné tendence daného textu. Stranou ponecháme estetickou stránku těchto románů a jedné příručky, která je v těchto titulech, jež mají jasně vymezenou funkci, účel a tendenci, vědomě potlačována. Autorky věděly, že nepíší vysokou literaturu,

⁸ Krásnohorská, E.: *Obraz novějšího básnictví českého*. In: *Výbor z díla II*. Praha, SNKLHU 1956, s. 13.

umělecká ambice spíše ustoupila snaze o co nejúčinnější (didaktické) působení na čtenářku.⁹

Okrajově zmíníme významnější kritické ohlasy na jednotlivé tituly, pokud je vůbec dobová kritika zaznamenala, které poslouží k dokreslení soudobých tendencí.

⁹ Toto stoprocentně neplatí o ambicích Terézy Novákové, které měla se svým *Maloměstským románem*, ale o tom více v příslušné kapitole.

Vymezení a vymezování

Více než stoletý vědomý boj za ženskou emancipaci, na jehož konci byla rovnoprávnost muže a ženy ve všech odvětvích veřejného i soukromého života, která byla uzákoněna se vznikem Československého státu, svou obsáhlostí a rozmanitostí mnohonásobně překračuje kapacitu, vymezení i ambice této práce. Kontext je nezbytný. Zmíníme zde však jen ty nejstěžejnější okamžiky vývoje ženské otázky od jejího ne příliš sebevědomého, pozvolného vzniku, přes období vrcholného obrození, kdy si nadšení vlastenci uvědomili, že potřebují národně uvědomělé matky pro výchovu dětí, které se měly stát pilířem svébytného národa, až po dobu 60. a 70. let 19. století, která měla zásadní význam pro aktivaci ženského hnutí a úspěšnou realizaci některých vytyčených plánů, zaměřených především na ženské vzdělání a volbu povolání. Následující dvě desetiletí do začátku 20. století byla pak ve znamení rozměňujících se směrů a nastolování dalších otázek. Vstupem do nového letopočtu přišla na řadu témata blízká absolutní rovnoprávnosti pohlaví: politická angažovanost žen; svobodná vůle ženy ke vstupu do manželství a mateřství, nebo naopak proti němu; a konečně volba povolání ženy zcela rovná mužům bez jakékoli profesní výjimky. Úloha ženy byla daná silnou patriarchální tradicí: rodit děti, nejlépe syny, být matkou, manželkou, starat se o muže a o domácnost. „*Rod' aneb se modli!*“¹⁰ Na nic dalšího žena pomýšlet nesměla. Zaměstnání mimo domácnost jí bylo zapovězeno. Jakmile se provdala, byla lapena. Důležitý je fakt, že se tato situace týkala zejména měšťanských žen střední a vyšší vrstvy. Ženy z nižších městských vrstev, venkovské ženy a svobodné matky musely pracovat, aby pomohly rodinnému rozpočtu, který by bez jejich mzdy nebyl pro rodinu dostatečný.¹¹ Byť mnohé bylo za dlouhý běh emancipačního procesu úspěšně vykonáno a řada vytyčených cílů naplněna, v konzervativních kruzích české společnosti tradiční nasměrování života „ženy domácí“ přetrvalo až do vzniku Československa. Dávno z českých žen vzešla první česká lékařka Anna Bayerová, která ve Švýcarsku získala lékařský diplom v roce 1881, dávno již dívky mohly studovat na dívčím gymnáziu a následně navštěvovat univerzitu¹², když Vyšší dívčí škola ještě ve 30. letech 20. století

¹⁰ Sarkasticky pronesla Teréza Nováková s odkazem na Alfreda Meissnera ve stati *Ženino právo na svobodnou volbu povolání a na volný přístup ke vzdělání všeho druhu* In: *Ze ženského hnutí*. Vilímek, Praha 1912, s. 185.

¹¹ Lenderová, Jiránek, Macková: *Z dějin české každodennosti*, s. 369.

¹² První ročník dívčího gymnázia Minerva byl otevřen v září 1890, od roku 1896 získaly jeho absolventky přístup na univerzitu jako hospitantky, jejichž přítomnost na přednáškách musel povolit přednášející. Od

vychovávala dívky hlavně k rodinnému životu. České ženy musely na cestě ke své emancipaci překonat mnoho překážek, předsudků, posměchu, nedůvěry a klacků pod nohy hozených konzervativci. Po celou dobu emancipačního úsilí se ozývaly hlasy, na které upozornila například Karolina Světlá v roce 1867: „*Setkáváme se nejhustěji s míněním, že má emancipace úlohu, by sprostila ženštiny všech nepohodlných jim povinností rodinných, by je vymanila z obtížných jim pout života domácího, poskytnuvši jim takovou volnost v chování a jednání, jakáž se dosud dovolila a prominula jen mužům.*“¹³ Ještě o 14 let později Eliška Krásnohorská kritizovala mužský postoj, „*že otázka ženská vyvádí ženštinu přes práh domova na zápasné místo práce a tím, jak se praví, ji odcizuje domácnosti a rodině.*“¹⁴ Na druhou stranu zde bylo několik mužů, kteří pochopili nutnost zapojení žen jak do vlastenecké národní otázky, tak později do otázky ženské, která se přihlásila poprvé o slovo ve 40. letech 19. století, pak hlasitěji na konci 50. let a naplno v 60. letech předminulého století až dalece přes jeho konec do nového společenského uspořádání. „*Jest přímo povinností mužů vlasteneckých, aby byli přívrženci ženské otázky.*“¹⁵ Účast mužů na ženské otázce vylučuje české prostředí od západních států (Francie, Velká Británie), kde ženy vyrazily do boje za svá práva samy. U nás se organizační činnost samotných žen vyděluje až v poslední čtvrtině 19. století.¹⁶ Ženy vědomy si, že v raných fázích emancipačních snah se bez pomoci mužů neobejdou, žádaly je o pomoc nejen veřejnými provoláními v tisku. Muži zastávali role mecenášů, rádců, zaštit'ovatelů, spoluorganizátorů. Byli také vytrvalými prostředníky v jednáních s úřady, které před ženami zavíraly dveře.

Osvobození ženy pro její vlastní přirozené ženství a pro absolutní rovnoprávnost s muži se muselo vydat cestou přes angažovanost žen ve vlastenecké, národní, filantropické a charitativní činnosti. Tak bylo nastavené fungování tehdejší společnosti. Žena se mohla realizovat jen v něčem pro národ a stát, v jehož čele stáli muži, prospěšném. Jak se ukáže dále, nebylo vítané, když žena chtěla tyto mantinely překročit...

roku 1901 obsahovalo maturitní vysvědčení klauzuli opravňující studentky k návštěvě univerzity. Bahenská, M.: *Počátky emancipace žen v Čechách*. Praha, Libri/SLON 2005, s. 132, 133.

¹³ Světlá, K.: *O vychování žen*. In: *Z literárního soukromí*. Praha, J. Otto 1904, s. 221.

¹⁴ Cit. podle Bahenská, M., Heczková, L., Musilová, D.: *Ženy na stráž!* Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. 2010, s. 98.

¹⁵ Šílený, V.: *Poměr ženy k národnostní a sociální otázce*. Praha 1873. Cit. podle Bahenská, Heczková, Musilová 2010: 47.

¹⁶ Bahenská, M.: *Počátky emancipace žen v Čechách*, s. 10.

Ženy přes práh

Než se ženy začaly účastnit českého veřejného života, musel být nejdříve vytvořen - národní, společenský, spolkový. Nejdříve samozřejmě mužský. Ženy počátkem 19. století byly zaměstnány u plotny dítětem v náruči. Podpory se jim ze strany mužů dostávalo málo. Situaci počátku století vystihl mladý profesor Bernard Bolzano¹⁷ ve své přednášce, kterou pronesl k mužskému posluchačstvu na pražské univerzitě. „*Znovu se zmáhá podle smýšlení pohanské, jako by pohlaví ženské bylo podstatně co do důstojnosti a důležitosti podřízeno mužskému. (...) Ženské pohlaví pro moudrost, ctnost a blaženost má schopnost rovnou, jako pohlaví mužské, a proto by mělo mít skoro rovná práva a nároky.*“¹⁸

Na emancipační proces měla v celém jeho probíhání vliv řada institucí, organizací a společenských fenoménů. Ženská osvěta by se nemohla dít v první řadě bez základní gramotnosti, jejíž šíření bylo v letech námi popisovaných už poměrně bez problému. Na ni totiž navazuje možnost čtení knih, novin, časopisů, které samozřejmě rozvíjelo a podněcovalo intelektovou základnu ženy. „*Ten, kdo dokáže přečíst jednu větu, dokáže je přečíst všechny; a co víc, čtenář má nyní možnost o větě přemýšlet, jednat podle ní, dát jí význam,*“ píše v Dějinách čtení A. Manguel. A cituje rakouského dramatika Handkeho: „*S větou si můžete hrát na hloupého. Prosadte se větou proti jiným větám. Pojmenujte všechno, co se vám staví do cesty, a odklidte to z cesty.(...) Do své věty můžete dostat všechny věci. S touto větou vám všechny věci patří. S touto větou jsou všechny věci vaše.*“¹⁹ Dalším zásadním prvkem, který podpořil angažovanost žen, bylo jejich vstoupení do veřejného života. Dělo se tak na společenské úrovni, kdy se vedle tradičních momentů setkávání (církvní slavnosti, rodinné sešlosti, oslavy spojené s významnými momenty cyklického zemědělského roku, zábavní nebo kulturní příležitosti) začaly prosazovat organizované akce s politicko-vlasteneckým programem, často kombinované či doprovázené zábavou. „*S jistou nadsázkou lze říci, že*

¹⁷ Teolog a matematik Bernard Bolzano přednášel od r. 1804 na pražské filozofii náboženství. Jeho proslovy se ale také týkaly i témat společenských, politických, sociálních, etických. Viz Lorenzová, H.: *Pana Dra Bolzana řeči (sexuálně) vzdělávací*. In: *Sex a tabu v české kultuře v 19. století*. Praha, Academia 1999, s. 23-29.

¹⁸ Tiskem poprvé vyšla v roce 1849, v roce 1881 při příležitosti 100. výročí od jeho narození v Ženských listech. Ženské listy 9, 1881, s. 141 – 144.

¹⁹ Manguel, A.: *Dějiny čtení*, s. 354.

k socializaci ženy v Čechách došlo prostřednictvím tance a kávy, prostřednictvím ‚merend‘ a kávových společností.‘²⁰

Specifickou formou setkávání českých měšťanských vrstev byly tzv. salony. Jejich pořadatelé se chtěli vyrovnat salonům francouzského typu, výsledek byl však až na výjimky typicky český, co do účelu překombinovaný, místy diletantský a pokrytecký.²¹ Ve 40. letech byly stěžejní národní plesy, merendy, populární byly právě salony, vedené manželkami významných politických a veřejně činných mužů. Jak ukážeme dále, nebylo náhodou, že si čeští vlastenci vybrali pro aplikaci svých národních zájmů právě akce zimní společenské sezony.²² Ze stejných kruhů vzešly zakladatelky a členky ženských spolků, které začaly vznikat od druhé poloviny 60. let a do jejichž aktivit vedle filantropie a charity patřilo také pořádání osvětových přednášek, konání výletů, sjezdů, výstav, ale také zakládání časopisů. Nicméně nejvíce souvisela spolková činnost s organizací vyššího dívčího vzdělávání nejrůznějšího oborového zaměření, cílových skupin, ale i úrovně.

Ženy píší pro ženy

Čtení mělo pro ženskou osvětu zásadní vliv, ale nemohlo se rozvinout dřív, dokud nebyla vytvořena materie textů, aby vůbec bylo co číst. O to se v té době postaraly vedle mužů už i ženské autorky, v různých obdobích pochopitelně různých kvalit. Chronologicky vznikly první tituly psané spisovatelkami a cílené na ženské publikum zhruba o desetiletí dříve, než J. K. Tyl uspořádal první vlasteneckou merendu (1835) a bál (1840), které otevřely ženám dveře do společného vlasteneckého života po bok mužů. Mezi prvními spisovatelkami se objevila a úspěšně prorazila Magdalena Dobromila Rettigová (1785-1845), jejíž *Domácí kuchařka* (1826) se dočkala mnoha opakovaných a několikrát rozšiřovaných vydání. Vedle receptů a praktických rad tvořila také sentimentální povídky. Byť se před Rettigovou objevily jednotlivé, česky psané pokusy českých žen, až východočeská matrona byla autorkou, která se psaní věnovala systematicky. Čekání vlastenců na první ženskou spisovatelku bylo tak netrpělivé, že

²⁰ Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Praha, Mladá fronta 1999, s. 173.

²¹ O salónech v Česku např. sborník plzeňského symposia *Salony v české kultuře 19. století*. Praha, KLP 1999, nebo idylicky Šárecká-Radoňová, M.: *Ozářené krby*, kriticky Krásnohorská, E.: *Český salon. Nefilosophické rozjímání Bětky Rozmarné*. *Ženské listy* 5, 1877, č. 7 a 8, s. 100-105, 116-121.

²² Šimůnková, A.: *Statut, odpovědnost, láska...*

došlo k nejedné mystifikaci, kdy text utvořil muž, ale podepsána byla fiktivní žena.²³ Po drobných pokusech hrstky autorek přišel v roce 1843 sborník s názvem *Pomněnky*, který nadšeně vznikl pouze z textů napsaných ženami a byl určen pro hosty Tylova národního plesu. Ve stejné době byla už na prahu své literární činnosti Božena Němcová, která byla tou spisovatelkou, po které české vlastenecké prostředí tak dychtivě prahlo. Jako autorku ji milovali, její svérázná osobnost, nekonvenční postoje, nestandardní chování v manželství, mimomanželské vztahy, sebevědomí vzepít se tuhým konvencím však její okolí pobuřovalo. „*Teprve nežijící a neprovokující Němcová se stala ikonou češství.*“ (tamtéž, s. 543) Její vztah s mladým lékařem Vilémem Dušanem Lamblem, který překročil rámec přátelství, byl příčinou rozpadu do té doby velmi silného přátelského až rodinného pouta se sestrami Rottovými, Johanou (Karolinou Světlou) a Sofií, provdanou později Podlipskou. Lambl byl totiž vážný adept na ženicha pro Sofii.²⁴ Tato situace je typickou dobovou ukázkou fungování sňatkového trhu – Lambl docházel do rodiny, tím s ním bylo počítáno jako s budoucím manželem... A právě Karolina Světlá, která poté omezila kontakty s Němcovou na úplné minimum, převzala po Němcové spisovatelské žezlo a dosedla na trůn českého ženského písemnictví.²⁵ Ony položily základ literatuře psané ženami, zejména pod silným vlivem Světlé tvořily námi zvolené a v dalších kapitolách analyzované autorky. Ke Světlé měly blíže nejen věkově a dobově, více je s ní spojovaly i podobné povahy, stejné oblasti aktivit (spolky, vzdělávání, časopisecká činnost).

Vlastenecké společnosti, bály, merendy, salóny

U vzniku veřejné vlastenecké zábavy stál Josef Kajetán Tyl (1808–1856), který začal nejprve divadlem, poté po vzoru novobydžovských studentských merend²⁶ jejich organizováním v Praze. Ta první se konala v roce 1835 a v pražských vlasteneckých

²³ Lenderová, M., Kopiczková, B., Burešová, J., Maur, E. (eds.): *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha, NLN 2009, s. 531.

²⁴ Janáčková, J.: *Božena Němcová. Příběhy – situace – obrazy*. Praha, Academia 2007, s. 53 an.

²⁵ To, co obě autorky spojovalo a čím se lišily, podrobně ve své dvojstudii s názvem *Dvě básnířky lidu* popsala Eliška Krásnohorská v roce 1880. Otisknuta byla v Časopisu Muzea Království českého.

²⁶ Merenda z lat. mereo (zasloužit si), byla původně dvoudenní studentská slavnost, kterou pořádali od poloviny 18. století (první písemná zmínka v roce 1750) studenti ve východočeském Novém Bydžově. Povolení pořádat tuto letní veselici dostali tamní studenti poděkovacím dekretem od Marie Terezie za pomoc při Válce o rakouské dědictví v letech 1740-1748. Pravděpodobně díky účasti V. K. Klicpery se o ní v první třetině 19. století dověděl také Tyl, Klicperův žák, který ji v roce 1835 napodobil v Praze. Strejček, F.: *České názvosloví společenských zábav*. In: Naše řeč, roč. 19, č. 1, 1935. Zkr. In: *Historické merendy studentů novobydžovských*. In: Národní politika, roč. 52, č. 225, 1934, s. 3.

kruzích vzbudila nadšení.²⁷ Za rok byla pořádána opět, honosnější, pozváno bylo více hostů. Jak vypadala tehdejší jazyková situace a že českost a češství nebylo samozřejmé, dokresluje citát: „*Mezi dámami byla též dcera bohatého statkáře z venkova a ta se divila, že také na bále smí se mluvit česky. V takové nevážnosti byl tehdejší jazyk český.*“ (tamtéž, s. 78) Právě Tylovy merendy se staly základem veřejného vlasteneckého dění v hlavním městě. V měšťanských a zámožných rodinách se účast na nich stala samozřejmou, byla otázkou jakési vlastenecké prestiže a módní záležitostí. Mladé slečny se rády šly bavit do společnosti opačného pohlaví, jejímž takřikajíc vedlejším produktem byl vstup do vlasteneckých kruhů, které oplývaly pro věc českou zapálenými mladíky, studenty, mladými literáty. A naopak. Byla-li poptávka, vznikala též nabídka. Tyl pět let od konání první pražské merendy zorganizoval první český ples, který měl pro další rozproudění zájmů o národ a český jazyk zásadní význam. Kdy, kde a jakou formou se uskutečnil bál se silným vlasteneckým nábojem, nebylo rozhodně náhodně zvolené. „*Organizátoři vědomě zaútočili na nejexponovanější období roku a usilovali o to, aby se jejich počín stal nepřehlédnutelným vrcholem společenské sezony. Českost zde nefungovala pouze jako způsob vysvětlování a zdůvodnění, ale jako synonymum pro určitou kvalitu.*“²⁸ V beletrii podstatu a mechanismus vlasteneckých zábav detailně zachytil například Alois Jirásek v novele Filosofská historie. Zobrazil oslavy majálesu v Litomyšli v květnu 1847. První vlna vlasteneckých nálad vyvrcholila revolučním rokem 1848. Být vlastencem bylo žádoucí, moderní. Mezi tehdejšími mladými šlo dnešním slovníkem o sexy záležitost. Byl to výsledek směsice mládí, zapálení, nadšení, optimismu spojených se zábavou, tancem. Funkčnost byla absolutní.

Díky Tylovu organizátorství se obliba vlasteneckých společenských akcí rozšířila, začala pronikat do soukromých salónů pražských měšťanských, tedy dobře postavených, rodin, kde se vlastenčení těšilo popularitě. Mezi nejznámější salony patřily nejdříve salon u Fričů a u Staňků, později u Riegrů, Palackých, u Náprstků. Právě u Fričů se scházela od 30. let též společnost jako na Tylových merendách, besedách a plesech. Tyl „*spojil české bály s ženskou otázkou. (...) pomocí bálů uvedl do společnosti*

²⁷ Turnovský, J. L.: *Život a doba Josefa Kajetána Tyla*. Praha, Hynek 1892, s. 77.

²⁸ Šimůnková, A.: *Statut, odpovědnost, láska...*

českou ženu a prostřednictvím zábavy a tance se ji snažil získat pro práci ve prospěch národa.“²⁹

Byly to zábavy a plesy, které ve společnosti sešněrované prudérními pravidly dávaly možnost setkávání ženského a mužského světa a navázání známosti. To byl původní prostor sňatkového trhu. Přidané vlastenectví a češství se v nich odráželo v různé míře.

Kulisy sňatkového trhu

Ráz zábavních akcí byl dán pořadatelem – středostavovské rodiny pořádaly domácí plesy, spolky či organizace plesy vlastenecké nebo jinak tematické. Navíc podle složení účastníků a jejich postavení bylo možné odhadnout jejich záměry a ambice, s nimiž se dané společenské události účastnili. Povahu setkávání určovalo dále také období, kdy byla pořádána. Ve městě fungovaly dvě hlavní sezóny – zimní, zejména období kolem masopustu, a letní. V zimě se konaly domácí bály i velké plesy, besedy, byly dělány visity, které také měly pevný řád, návštěvní hodiny apod. Chodilo se na krátká korza a procházky, ženy si ustanovily kávové společnosti³⁰, aktivní byly salony. Léto v Praze například Sofie Podlipská označila za „mrtvou sesonu“.³¹ Pořadatelské rodiny se odebíraly trávit letní měsíce mimo město na venkovské sídlo. Tam přijížděly na pozvání návštěvy, pořádaly se výlety do přírody nebo na významná místa. To často bylo spojeno s piknikem a tancem, oblíbeným především u mladých účastníků.

Krom toho, že tanec byl součástí a konstitučním prvkem českého národního života, měl velký význam pro životní dějiny jednotlivců. Tanec by jedinou legitimní veřejnou možností, jak se mohla mladá dívka dostat do intimní blízkosti muže. Výrazná proměna tanečního chování přišla s valčíkem, který vyžadoval pevné držení tanečních partnerů. Tanec začal být obávaným prostředkem k páchání nemravností.³² „*Tělo tančících se tak dostávalo do nevídané blízkosti: dotýkali se hrudníky, ruce si kladli na ramena, na záda a kolem pasu, nohy se letmo dotýkaly stehny. (...)*“³³ Tanečníci v této dosud neznámé blízkosti byli pod dohledem netančících účastníků, zejména gardedam.

²⁹ Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě...*

³⁰ Těm věnovala stejnojmennou kritickou a sarkastickou črtu Božena Němcová.

³¹ Podlipská, S.: *Lidské včely*. Praha, Unie 1901, s. 100.

³² Cit. podle Šimůková, A.: *Statut, odpovědnost, láska...*

³³ Gremlíková, D.: *Tělo, nebo sen? Romantický tanec 19. století*. In: *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 29. ročníku symposia k problematice 19. století*. Praha, Academia 2010, s. 169.

Jakmile bylo po tanci, museli se oba tanečníci vrátit do neutrálních rolí a požadované distance. Kopíruje to konvenci měšťanské společnosti, která měla pod kontrolou celý proces volby partnera a namlouvání až po svatbu. Veškeré společenské styky podléhaly normativnímu vzorci chování a řadě omezení, jež ztěžovala možnosti obou pohlaví navazovat vzájemné styky. „*Proto se také bály, domácí plesy, měšťanské salónní společnosti a výlety v průběhu 19. století stávají významnou sociální institucí české měšťanské kultury.*“³⁴

Plesy, besedy, zábavy a další byly hlavním oficiálním prostorem, kde mohlo dojít k navázání vztahů mezi svobodným mužem a ženou dané společenské vrstvy. Když byla dcera uvedena do společnosti, bylo tím dáno najevo, že je připravena k nabídnutí ke sňatku. Na tanečních zábavách byla prezentována, předvedena, ukázána. Bály a besedy „*optimálně propojovaly příležitost k důvěrnému rozhovoru ve dvou s aparátem společenské kontroly. (...) V organizaci společenských prezentací na sňatkovém trhu se tak promítá smysl pro volbu místa a času, v němž má být rozvíjena ‚láska‘.*“ (tamtéž) Pravidlům a přísným pořádkům byl podroben také výběr vhodných účastníků takové zábavy. Ne každý na ně měl přístup. Důležitá byla síť kontaktů a doporučení. Výlučná situace nastala ve 40. letech 19. století, kdy výrazným rysem tanečních zábav bylo vlastenectví a „*sňatkový trh se měnil v kolbiště za ženskou obrodu*“. (tamtéž) Účast na tanečních zábavách, plesech, merendách, korzech a výletech byla pro mladé lidi přirozená v každé době 19. století, proto je jejich reflexe součástí většiny soudobé literatury, té určené dospívajícím dívkám především.

Vzdělání - Vyšší dívčí

Za zakladatele vyššího ženského vzdělání v českých zemích je považován Karel Slavoj Amerling, který byl častým hostem předních salónů.³⁵ Prvními posluchačkami byly příslušnice vážených vlasteneckých rodin,³⁶ které za ním v roce 1843 přešly do nově otevřeného ženského oddělení pedagogického ústavu Budeč. Po jeho zániku vzkřísila dívčí školu³⁷ Amerlingova manželka a vedla ji až do roku 1870. V době Budče

³⁴ Šimůnková, A.: *Statut, odpovědnost a láska...*

³⁵ Kučerová, V.: *K historii ženského hnutí v Čechách. Amerlingova éra.* Brno, Ženská revue 1914, s. 11-21.

³⁶ Radoňová-Šárecká, M.: *Ozářené krby.* Dělnické nakladatelství, Praha 1945, s. 94-96.

³⁷ „*Ústav Amerlingové zachoval si v základě svůj charakter, jež mu Amerling v Budči dala jež Amerling německy definuje jako ‚Ústav ku vzdělání zdatných hospodyň jakožto základ rodinného, národního a státního života, stejně v ethickém jako v praktickém ohledu.‘“ (Kučerová, V.: *K historii...* s. 72)*

se ze všech stran ozývají hlasy pro podporu mateřského jazyka, jehož nositelkami a učitelkami jsou hlavně ženy-matky. Národní uvědomění dalo ženám tento první velký úkol. Ustanovili jim ho muži, kteří si byli vědomi nedostatečné ženské školní přípravy k němu, proto se začali angažovat v ženském vzdělávání. A byli to opět muži, kteří paradoxně následně brojili proti nadměrnému a povinnosti ženy překračujícímu, tedy zbytečnému, dalšímu vzdělávání. Chtěli ženu vzdělat, ale jen natolik, aby byla vzornou matkou schopnou vychovat ze synů dobré vlastence a z dcer dobré vlastenecké matky, které budou přivádět na svět další a další generace uvědomělých a ryzích Čechů. Ilustruje to i následující provolání z roku 1842, které bylo otištěno v časopise Vlastimil, který vydával J. K. Tyl: „*Na Vás, drahé sestry, zakládá se utěšená naděje vlasti. (...) Vy se po nemnoha letech stanete průvodnicemi chotí milujících, blahoslavenými matkami nadějných dítek. (...) Vámi se zotaví řeč naše mateřská, i krásným kvítím se osype bohatý sad literatury české. (...) Poznejte a zamilujte sobě řeč naši mateřkou. (...) Vy to dokážete a Vlast naše česká zaraduje se nad Vámi a honositi se bude Vámi co nejdražšími perlami svými a život Váš pojistí Vám krásné, chlubné, slavné jméno: Vlastenky!*“³⁸.

Ve 40. letech 19. století vzdělávacích ústavů pro dívky přibývá.³⁹ Z Amerlingova okruhu vzešla Bohuslava Rajská, která v roce 1843 otevřela soukromý dívčí ústav.⁴⁰ Musela ho opustit, když se provdala za ovdovělého F. L. Čelakovského a odjela s ním do Vratislavi, kde vychovávala jeho čtyři děti z předcházejícího manželství. Ke sňatku s ním nadějná ženská aktivistka Rajská svolila ve vlasteneckém zájmu nabádána a podporována zejména Boženou Němcovou, která jí kladla na srdce, že je její povinností o národního pěvce Čelakovského se postarat. Ač Rajská dříve vyslovila dobově odvážný a v podstatě revoluční názor, že uzavření manželství nesmí být koncem veřejného působení ženy včetně pozice učitelky a vychovatelky⁴¹, osud Rajske se sňatkem s Čelakovským odvíjel přesně podle zažitých zvyklostí. Odešla z veřejného života, odešla z Prahy, a přestože o práci pro veřejné blaho nepřestala mluvit a psát, již se k ní nikdy pořádně nedostala.

³⁸ Cit. podle Kleinschnitzová *Podíl ženy na národním obrození*. In: Bednaříková-Turnwaldová, R., Birnbaumová, A., Tumlířová, M. (eds): *Česká žena v dějinách národa*. Praha, Novina 1940, s. 123-124.

³⁹ Podobně Bahenská, M.: *Počátky emancipace žen v Čechách*.

⁴⁰ I po odchodu Rajske fungoval až do 60. let 19. století.

⁴¹ Celibát učitelů byl zrušen zákonem až v roce 1918.

Zlom nastává o dvacetiletí později. Vedle elitní Vyšší dívčí školy (založena 1863), jež stavěla na tradičním pojetí toho, co by měla žena v životě vykonávat - tedy být způsobilou manželkou, dobrou a společenskou hostitelkou a matkou, vznikla v roce 1865 prakticky orientovaná průmyslová škola zřízená při Spolku svaté Ludmily a v roce 1871 škola Ženského výrobního spolku. Obě tyto školy vychovávaly dívky pro budoucí zaměstnání, studentky dokonce pracovaly už během studia. Zatímco u studentek Vyšší dívčí školy byl předpoklad toho, že se zabezpečí sňatkem s mužem své ekonomické třídy, dívky z chudších vrstev, které chodily do škol praktických, počítaly s tím, že v budoucnu budou buď přispívat do rodinného rozpočtu vlastním výdělkem, či se budou schopny uživit i v případě, pokud se neprovdají, byť s touto možností nepočítaly apriori. Zakladatelka Spolku sv. Ludmily Marie Riegrová-Palacká patřila ke konzervativnímu proudu, který uznával tradiční dělení mužských a ženských rolí. Obávala se „*přemrštěnosti*“ v nárocích emancipujících se žen. Vzdělání žen podle ní mělo sloužit jen k tomu, aby pomohlo ekonomické situaci rodiny, dál zacházet nemělo.⁴² „*Není protivnějšího tvora, nežli ženská, která by ráda každému se pochlubila, že ví to a ono a že myslí to neb ono. Proto jsou také učené dámy někdy v posměchu a nelásce,*“ psala své dceři Marie Riegrová-Palacká v roce 1869.⁴³

Spolky

Zásadní význam pro rozmach ženské osvěty měla spolková činnost. Potřebným předstupněm a předzvěstí založení Amerického klubu dam a Ženského výrobního spolku, které byly ustanoveny až bezmála o dvě desetiletí později, bylo krátké trvání spolku Slovanská Dennice s všeslovanskou orientací a o poznání úspěšnějšího Spolku Slovanek v roce 1848 založený do Čech provdanou Polkou Honoratou Zapovou.⁴⁴ Do něj dostala pozvání také na scénu vstupující Božena Němcová či Karolina Světlá. Ženy v revolučním roce 1848 byly plně ztotožněny se svou veřejnou rolí. Jejich zapálení přišlo s náladami naděje lepších zítřků, které se šířily celou společností a hrály pro

⁴² Bahenská: *Počátky emancipace žen v Čechách*. S. 40-75.

⁴³ Cit. podle Bahenská, Heczková, Musilová: *Ženy na stráž!* S. 42.

⁴⁴ „*Jak důležitá a svatá to naše povinnost, v čase nynějším – kde se duch slovanské národnosti tak mocně probouzí, kde každý pravý Slovan všecky síly své napíná, by náš národ dospěl k onomu velikému cíli národního blaha, v té době bychom my slabé ženy a panny síly své zakusily – jich tužily, (...) spojily a je národnosti naší věnovaly (...),*“ zaznělo v Provolání k založení Spolku Slovanek. Cit. podle Bahenská, Heczková, Musilová: *Ženy na stráž!* S. 27

český národ, pro vlast, které dávaly doufat ve svobodu.⁴⁵ Rozmáhající se vlastenectví se stalo fenoménem doby, do jisté míry módním diktátem, a to bez rozdílu pohlaví. Vlastenka byla žádoucí diagnóza, muži povolili ženě další oblast, kde se mohla realizovat, současně ji však bezpečně stále drželi doma.

Ten, kdo skutečně vyvedl ženy z celodenní vyčerpávající domácí práce a zahájil naplno ženskou osvětu, byl feminist a Vojtěch Náprstek, do roku 1880 Adalbert Fingerhut. Jeho osoba je pro emancipaci žen klíčová. Z Čech utekl před represemi po revoluci v roce 1848, deset let žil ve Spojených státech, kde se seznámil s tamní podobou ženského hnutí, navíc tam získal poznatky a exempláře amerického technického pokroku, které okamžitě přenesl do své domoviny a uvedl je do provozu. Začal pořádat veřejností hojně navštěvované přednášky, na nichž technické novinky, především přístroje, které měly ženám ulehčit práce v domácnosti, představoval a předváděl.

Jeho činnost se větvila mnoha směry, ovšem s jedním cílem. Chtěl osvobodit ženu. Jednoduše tím, že jí pomůže od domácí dřiny. „*Náprstkovi šlo o povznesení ženy pro ni samu, ne pouze pro rodinu. První věří v ženskou způsobilost v kultuře a neuznává mateřství za zvláštní zásluhu. Tvrdí, že ku příkladu učitelka může více prospěti obecnému blahu, vychová-li 50 dětí jí svěřených, než kdyby vychovala 2-3 vlastní.*“⁴⁶ Díky tomu měla žena získat více času jednak pro sebe, jednak k tomu, aby se mohla věnovat dětem, jejich výchově, pak ale také vlastnímu vzdělání, jiné činnosti než domácí, jinému zaměstnání, buď výdělečnému, aby přilepšila rodinnému příjmu, nebo nezištnému, charitativnímu, což se týkalo žen z lépe situovaných rodin. A to je druhý směr Náprstkových snah, dovést ženu na dráhu filantropickou. V tom plně následoval svou matku Annu Náprstkovou, po níž potřebu dobročinnosti zdědil.

Předváděcí výstavy navštěvované stovkami žen byly rozšířeny o přednášky z nejrůznějších oborů. Z jejich pravidelných návštěvnic se vydělilo několik desítek žen,

⁴⁵ „*Pod příslibem konstituce si v tuto dobu představoval každý vyřešení svých problémů. Slovo konstituce stalo se symbolem všech nadějí. (...) Slovo konstituce stalo se zaklínadlem a módou. Vše bylo pojednou konstituční. Ve všeobecném nadšení pekly se konstituční rohlíky, nosily se konstituční šaty, klobouky. (...) Konstituce se skloňovala ve všech pádech, ale jen nemnozí chápali její skutečný význam.*“ Lněničková, J.: *České země v době předbřeznové 1792 – 1848*. Praha, Libri 1999, s. 98-99.

⁴⁶ Kučerová: *K historii ženského hnutí v Čechách. Amerlingova éra*. S. 116.

kteřé byly v lednu roku 1865 prvními členkami Amerického klubu dam, jenž byl Náprstkem založen a jehož potřebám poskytl prostory v domě své matky U Halánků.⁴⁷

Činnost Amerického klubu dam se dělila do několika základních oblastí: ženské vzdělávání zejména prostřednictvím přednášek⁴⁸, humanitní činnost a účast na veřejných událostech. Náprstek vybudoval rozsáhlou knihovnu s širokou nabídkou novin a časopisů z nejrůznějších oborů a národopisnou sbírku artefaktů tuzemských, které doplňovaly suvenýry dovezené cestovateli, kteří dům U Halánků při návratu z cest s oblibou navštěvovali.

Členkami Amerického klubu dam byly ženy z předních pražských vlasteneckých rodin. Aktivity klubu navazovaly na fungování pražských salonů. Vznikla tak stabilní základna tvořená ženami z elitní vlastenecké společnosti, která byla potřebná k další nadstavbě. Jak však upozorňuje Bahenská: „*Společenské vrstvy, které stály u počátečních emancipačních snah, samy sebe automaticky považovaly za nositelky zájmů všech pražských, potažmo českých žen.*“

Jednou z ústředních a nejuznávanějších postav ženského hnutí od založení Amerického klubu dam byla Karolina Světlá, jež stála u jeho vzniku, podporovala jeho činnost přednáškami a četnými příspěvky do časopisů⁴⁹ a v roce 1871 se zasloužila o vznik Ženského výrobního spolku. Spoluiniciovala vznik prvního ženského časopisu, který by se věnoval ženské otázce, což bylo v roce 1872 realizováno v podobě přílohy Květů s názvem Ženské listy.⁵⁰ Světlá byla zastánkyně toho názorového proudu, že žena se má ve svém životě realizovat i mimo domov. Viděla pro ni vhodná povolání v učitelských, vychovatelských, opatrovatelských či ošetřovatelských oblastech. Na to poukázala jak ve statích *O vychování žen* či *Listy ženám o ženách* (obě 1867), tak ve svých tendenčních povídkách. Protože Světlá, stejně jako po ní Nováková a Krásnohorská, odmítala pojetí umění pro umění. Do tvorby vkládala své názory a

⁴⁷ K historii rodiny Náprstkovy a o činnosti Vojty Náprstka, jeho matky, bratra i manželky viz. Secká, M., Sochorová, L., Štěpánová, I.: *Ženy rodiny Náprstkovy*. Praha, Argo 2001.

⁴⁸ Jejich témata a oblasti, jichž se přednášky dotýkaly, nebyla svou rozsáhlostí a různorodostí nepodobna snažení Amerlingovu, který v rámci svého pedagogického ústavu Budeč chtěl obsáhnout co nejširší okruh vědění a poznání.

⁴⁹ Jeden z prvních původních českých textů o ženské emancipaci vyšel právě z pera Světlé. Stav mužské náklonnosti k této problematice vystihuje konflikt Světlé s jejím přítelem Vítězslavem Hálkem, který odmítl tuto stať s názvem text *O vychování žen* otisknout. „Avšak Hálek velmi suše odvětil, že jest proti otázce ženské za touž příčinou, poněvadž si přeje, aby žena náležela nadál pouze jen domácnosti, a dívka se neodcizovala svému úkolu budoucí manželky a matky.“ (Světlá, K.: *Z literárního soukromí*. S. 136)

⁵⁰ Heczková, L.: *Píšíci Minervy*. Praha, FF UK 2009, s. 60-62.

přesvědčení, svými knihami vychovávala, vzdělávala, radila.⁵¹ Právě Teréza Nováková a Eliška Krásnohorská⁵² jsou nejvýraznějšími pokračovatelkami Světlé. Obě ve svých vzpomínkách vypsaly, jak ke Světlé vzhlížely a co pro ně znamenalo první setkání s touto velkou ženou. A byla to právě o generaci starší Karolina Světlá, která obě tyto ženy ke spisovatelské dráze podnítila, v činnosti je podporovala a jistou měrou jim také naznačila, kterým směrem se vydat. Členkou Amerického klubu dam byla také Věnceslava Lužická a Sofie Podlipská. I ony byly významně ovlivněny činností Světlé, která všem čtyřem dala jednotnou názorovou základnu, s níž však každá naložila po svém, jak bude ukázáno v následujících kapitolách.⁵³

Soukromé vs. veřejné

Přísné dělení sektorů na veřejný-mužský a domácí-ženský se s postupující emancipací rozvolňuje. Vstup ženy do veřejného života, kterým jsme výběrový nástin kontextu započali, má důležitý efekt na její soukromí. Obloukem nesoucím řadu principiálních změn se vracíme do soukromí české ženy. Od poloviny 60. let 19. století se v české měšťanské společnosti začínají hroutit konvence, že živitelem rodiny je muž. Jakmile je ženě poskytnuta příležitost k zaměstnání, které přináší jistou míru ekonomické nezávislosti, začínají se proměňovat také principy sňatkového trhu. Dívka tak nemusí být odkázána na výběr dostatečně movitého partnera. Hon na ženichy může začít ztrácet na intenzitě. Mění se partnerské vztahy, dvojice nejsou limitovány ekonomickými poměry, manželství mohou být uzavírána z nezištnosti.

Analýzu děl jednotlivých autorek proto povedeme dvěma směry, které jsou navzájem propojeny. Jedním je realizace ženy ve veřejném prostoru, její profesní uplatnění, druhým pak přístup ke sňatku a počínání a strategie (ne)uplatňovaná na sňatkovém trhu. Výslednicí je náhled vztahu zaměstnání k volbě partnera.

⁵¹ Některé povídky obsahují formulace téměř totožné s těmi uvedenými v článcích.

⁵² Nováková, T.: *Hrstka dat životopisných*. (1893) In: *Roztroušené kapitoly*. Praha, SNKLHU 1961, s. 7-11. Krásnohorská, E.: *Na Parnas*. In: *Ze vzpomínek E. Krásnohorské*. Krejčí, K. (ed.), Praha, Československý spisovatel 1950, s. 71.

⁵³ Volíme chronologické řazení dle roku vzniku jednotlivých titulů.

Sofie Podlipská – Lidské včely

Časně ovdovělá matka dvou dětí, Sofie Podlipská (1833-1897), rozená Rottová, žila ve tvůrčím stínu své starší sestry, nejuznávanější spisovatelky své doby, respektované pronárodní aktivistky a čilé emancipistky Karoliny Světlé. Podlipské plodná literární činnost se zdaleka netěšila takové pozornosti jako práce její sestry. Trpěla nedostatkem zájmu vydavatelů, následkem toho i čtenářstva, dle vzpomínek Elišky Krásnohorské také hmotného zabezpečení, které z toho plynulo.⁵⁴ „*Neměla štěstí a nezdálo se jí ani ve snu, že by sama mohla či musela způsobit změnu literárního svého osudu.*“⁵⁵ Stejně pilně jako psala, angažovala se v nejrůznějších nově vznikajících ženských spolcích. Jen v málokterém spolku nebyla činná, v mnohých usedala v jeho vedení.⁵⁶

Ve svých studiích, povídkách a románech byla primárně vychovatelská, lpěla na poslání a jasném účinku svých spisů, nevychylovala se od tohoto programu. Žena pro ni byla na prvním místě matkou, vychovatelkou dětí, hospodyní, která dělala domácnost přívětivou pro všechny její členy. Uznávala však potřebu ženské práce, jejího zaměstnání v případech, kdy bylo nutné vypomoci manželovi s rodinným rozpočtem, realizaci ženy v povolání v případě, kdy žena zůstala svobodnou či ovdověla a musela se tak postarat o své živobytí sama. Dalším okruhem, s nímž souhlasila, byly dobročinné, pomocné a výchovné aktivity žen, které byly dostatečně zajištěné v manželství. Svobodná volba povolání, kterému by dala přednost před manželstvím a rodinou, však pro ni byla nepředstavitelná. Jak napsala v programové příručce, v jednom ze šesti konstruovaných, křečovitě modelových dopisů, jež měly jednoznačně, okamžitě a přímo působit na čtenářky: „*(...) nikdy se nepovznese emancipace našeho pohlaví na stupeň ten, aby žena touto emancipací zapomněla být matkou a ženou, pěstitelkou a ošetřovatelkou.*“⁵⁷

Věc národní ve svých spisech, na rozdíl od své sestry Světlé a v duchu programu Lumírovců, tolik neakcentovala. Podlipské obdiv k Vrchlickému a jeho družině a

⁵⁴ S Krásnohorskou, která také mnohdy bojovala o honorář, Podlipskou pojilo zakázkové psaní už k vytvořeným ilustracím. (Holečková-Heidenreichová, J.: *Sofie Podlipská ve svých vzpomínkách, dopisech a denících*. Praha, Topič 1941.) Krásnohorská takto napsala například slavnou *Svéhlavičku*.

⁵⁵ Strejček, F.: *Z literárního soukromí Elišky Krásnohorské*. Mladá Boleslav, Hejda & Zbroj 1941, s. 81.

⁵⁶ Bahenská, M.: *Počátky emancipace žen v Čechách*.

⁵⁷ Podlipská, S.: *Listy staré vychovatelky někdejších schovankám*. Praha, tiskem Dr. Ed. Grégra 1868, s. 65.

nesouhlas s tímto Světlé, sestry rozdělil. Proti Podlipské v tomto stála i Krásnohorská, která jí vztah k Vrchlickému nemohla odpustit.⁵⁸ Krásnohorská se proti Podlipské, respektive jejímu psaní postavila nesouhlasně také jako kritička. Ve své korespondenci Strejčkovi na několika místech píše o jejím marném úsilí na poli literatury. V bilancujících dopisech Krásnohorská přiznává, že se v důsledku sporů s Lumírovci „nesnažila ani v těch malých Ženských listech jí dáti aspoň kousek útěchy a realizace. Mohla a zajisté měla jsem to učinit, a přec vidím, že bylo přirozeno, že jsem tak neučinila. (...) Psala jsem v těch letech o Podlipské příznivě, ale málo.“ (tamtéž) A netýkalo se to jen časopisů, do nichž Krásnohorská přispívala. Jakýsi product placement tehdejší doby učila Krásnohorská v románu *Svéhlavička*, viz předcházející kapitola, do něž vložila Sofii Podlipskou jako autorku dívčí volnočasové četby v penzionátu, což by bylo možné číst jako souhlasný moment Krásnohorské s Podlipskou.⁵⁹

Hlavním tématem Podlipské byla práce. Pracovala, jak literárně, tak spolkově, na (ženské) práci, povolání žen. Její slova z přednášky sepsané a pronesené pro spolek Domácnost v roce 1889, zkratkovitá charakterizující vzpomínka Krásnohorské a ústřední metafora knihy, jíž se tato kapitola týká, mají jednoho společného jmenovatele. Jím je název románu *Lidská včela*. Tou byla Podlipská v očích Krásnohorské, takové chtěla Podlipská mít české ženy, k nimž promlouvala, a právě o těch vypráví v díle, které vycházelo v roce 1889 na pokračování v *Květech*⁶⁰, knižně vyšly až posmrtně v roce 1901. Ve *Studii o práci* Podlipská pěla ódu na práci: „Šťasten ten, kdo umí pracovat, komu práce se dostává, jemuž jest požehnána, kdo výtěžku jejího šťastně užije ku blahu jiných k uspokojení svému,⁶¹“ a současně v ní osvětově pojednala o smyslu a ceně ženské práci v domácnosti, která není honorována, není veřejná, není vidět, ale je

⁵⁸ Strejček, F.: *Z literárního soukromí*... S. 83.

⁵⁹ Krásnohorská věnovala Podlipské rozsáhlý a smírný článek v *Ženských listech* k 60. narozeninám spisovatelky. Podlipskou popsala jako tichou, skromnou, pilnou, ochotnou a obětavou. Poukázala na její nedocenenou, nepovšimnutou na poli literatury. I proto v tomto článku vyzdvihla její texty věnované dětskému čtenářovi, v nichž podle Krásnohorské neměla konkurenci u nás, ani mezi zahraničními „zvůčnými jmény“. „(...) mnohý skvost, přem jejím naší mládeži vykouzlený, o němž ve světě cizím nikdo neví, přezářil by svým leskem nejedno proslavené dílo, které všeobecně na první místo se staví.“ In.: Krásnohorská, E.: *Sofie Podlipská. K šedesátému narození jejího*. *Ženské listy* 21, 1893. V podobném uznaném duchu se nesl i Krásnohorské článek v *Ženských listech* uveřejněný o necelých pět let později, když Podlipská zemřela, s ještě větším akcentem na nedocenení Podlipské. „(...) dala nám vše a my jsme jí navzájem vším zůstali až za hrob dlužní.“ In.: *Oslavení paměti Sofie Podlipské*. *Ženské listy* 26, 1898.

⁶⁰ Kalivodová, E.: *O „básnictví“ Lidských včel*. In: *O rodu v životě literatury*. Praha, Karolinum 2010, s. 131.

⁶¹ Podlipská, S.: *Studie o práci*. In: *Antologie zaniklých ženských ctostí*, Lenderová, M. (ed.), Historický ústav Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, 2000–2001.

„jediným z nejdůležitějších úkolů státu.“⁶² A jak Podlipská hlásala, tak také konala. Nic než píle. „A jako Lumírovci volali: ‚Jen číst, jen číst!‘, tak Podlipská se snažila: ‚Jen psát, jen psát!‘, stále doufajíc, že pojednou nadejde doba, kdy její spisy budou uznány a hledány,“ píše Krásnohorská Strejčkovi.⁶³ A tak se v metafoře pilná včela stýká Podlipské život, literární tvorba a její obsah. Pracovitými včelami orámovala svou tvorbu. Přirovnání použila už v raných *Listech staré vychovatelky* (1868), až jim věnovala celý román. Sama Podlipská byla lidská včela.

Byť v hledáčku Podlipské byly české ženy a dívky, román *Lidské včely* přímou dedikaci právě pro toto pohlaví nemají. Z jejich příběhu, ústřední postavy – ženské hrdinky, ze způsobu líčení, chování vypravěče, romantických i dramatických zápletek a epizod však lze zaměřením na ženské čtenářky vytušit. Silný a přímý vychovatelský tón, neuměle zaobalený do románu, kostrbatě naroubovaný příběh, který je podle potřeby a v souladu s apelativními záměry autorky upravován a který byl Podlipské vytýkán, je cítit hned na samém začátku románu. První, čistě informativní, odstavec více než uvedení do příběhu připomíná novinový článek nebo úvod přednášky. Ukazuje na čistě programové psaní, evokuje, že se snad jedná o jeden ze série románů: tentokrát na téma Jak správně hospodařit s penězi. V úvodu jakýsi informující vypravěč či uvaděč v osobě autorky hodnotí stav společnosti, v níž žije, což zároveň určuje časové zasazení románu – je to současnost Podlipské: „*Jako epidemická nemoc vyskytují se ve společenstvu doby naši úkazy nešetření svěřeného majetku a jeho promrhávání.*“ Vysvětluje, o co na dalších stranách půjde. Je anotací příběhu o dvou větách, říká: teď budete číst o tom, jak „*osoby až do té chvíle ctihodné, sympatické, všeobecně vážné zasedají na lavici obžalovaných jak oběti zlého jakéhos ducha, svádějícího lepší lidi k lehkovážnosti, k výdajům jindy neslýchaného přepychu, k uhrazení nesmyslných výloh penězi cizími.*“⁶⁴

Podlipská si vybrala jedno téma, které v románu nahlíží se všech stran. Pojednání na témata skromnost a dobrodiní versus lakota; pracovitost versus lenost; skrblictví versus rozhazovačnost a marnivost; poctivost versus zpronevěra a krádež prochází klasickou příběhovou linkou s dramatickými zápletkami a dobrým koncem, kdy všechno zlo je potrestáno a dobro, v tomto případě poctivá celoživotní práce, jež je

⁶² Podlipská použila slovo stát tam, kde by její sestra Světlá a současnice Lužická použily zcela jistě slovo národ. Výraz odkazuje k lumírovskému vlivu a předchází rétorice samého konce a prvních desetiletí dvacátého století až po První republiku.

⁶³ Strejček, F.: *Z literárního soukromí*. S. 82.

⁶⁴ Podlipská, S.: *Lidské včely*. S. 1.

leitmotivem, vítězí. Ústřední postavy se v průběhu románu zcela a idealisticky obrátí, takže na konci příběhu jsou pravými opaky těch, s nimiž Podlipská hru rozehrála. Aby bylo výchovné poselství, které do románu vložila, jasné a srozumitelné na první čtení, je obklopeno černobílými, tudíž předvídatelnými, postavami a činy, protože jejich čtenářské hodnocení musí být co nejjednodušší.

Nastolená jednoduchost, schéma v hodnocení na jedné straně, poutavost, čtivost a nezbytné drama na straně druhé jsou pro tento typ románu nepostradatelnými náležitostmi. Podlipská věděla, že musí zaujmout a bavit; snažila se o to ze všech svých včelích sil. Příběh začíná tragickým výjevem v rodině bankovního pokladníka Ludvíka Norberta, který kradl z pokladny peníze, aby měl na rozmařilé výdaje své ženy, dcer Pavly a Karly, které matka vychovává v přepychu, a studujícího syna Emericha. Na Norbertovu zpronevěru se přišlo a on neví, jak ji uhradit. Děti vedené Pavlou jdou o pomoc požádat svou tetu a nevlastního dědečka, skromné a pilné lidské včely, kteří celý život pracovali a střežili majetek, v případě tety lakotili a skrblili. Teta však prosící děti vyžene. Paní Norbertová domácí situaci zlehčuje, veškerou zodpovědnost přehazuje na manžela, raději se věnuje přípravám garderoby na blížící se ples, kam má v úmyslu s dcerami vyrazit. Norbert do rána umírá, v tom momentu do jejich honosného bytu přichází teta Leni se svým bratrem Petrem, kteří se rozhodli, že jim finančně pomohou. Norbertovy dluhy uhradí, zaplatí i pohřeb pod podmínkou, že vdova s dětmi začnou žít skromně. Norbertová se odmítá vzdát nadstandardu a pokračuje v rozmařilostech. Chod domácnosti a účetnictví bere do rukou Pavla, Emerich odejde ze studií a začne pracovat v dílně svého děda. Jen jejich matka dál nadměru utrácí a dělá nové dluhy. Proto musí Pavla znovu k tetě prosit o peníze. Leni vyruší, když přepočítává své nahamoněné jmění, které ukrývá v tajné skrýši. Leni je vyděšená, obviňuje Pavlu z toho, že ji chtěla okrást. Přesto nachystá částku, o kterou Pavla prosila, chce jí ji druhého dne odnést. Nestihne to. Do rána Leni o všechny peníze okrade student Richard Štoček. Leni z leknutí a z šoku, že přišla o své bohatství, umírá. Do jejího domu, kde žila s bratrem Petrem, se stěhují Norbertovi. Emerich pracuje v dílně, Norbertová se uskromňuje, nejmladší dcera Karla se s láskou stará o dědečka a Pavla odchází do služby. Našla práci jako vychovatelka pro malého barona Vilikovského. Odjíždí na Šumavu a chlapce vychovává několik let. Pavlu si oblíbí pražská měšťanka paní Zelenková, která nedaleko Vilikovských pobývá na venkovském sídle značnou část roku. Pavla se zde zamiluje do

jejího syna Gabriela. Mezitím se o její přízeň uchází zloděj tetina bohatství Štoček, který se chce vetřít i do společnosti k Zelenkovým. Nakonec pro něj přijede nevlastní otec, který jeho krádež odhalil. Zařídí, aby bylo všechno vráceno dědečkovi a Štoček aby odjel do Ameriky, čímž mizí z románu. Děd pak peníze rozdělí na tři části. Vnučky je dostanou jako věno, Emerich jich použije na cesty po cizině.

Základní dějová linka strategicky nepostrádá zvraty, napětí, romantiku, vášnivá vzplanutí i zklamání. Kromě místy vyhocených scén jsou vyhocené i postavy, jejich vyčlenění na jednoznačně kladné a jednoznačně záporné, jiné jsou ambivalentní, nebo se během románu vyvíjejí a mění. Podlipská v *Lidských včelách* vykreslila soudobou společnost, jednotlivé postavy jsou typové, rozděleny na dobré a špatné. Jsou to právě postavy a jejich jednání, činy i myšlenkové pochody, s nimiž se má čtenář(ka) ztotožnit – kladné, anebo se proti nim vymezit – záporné. Jako i jejich osudy, s nimiž čtenář srovnává ten svůj. Podlipská volila uvěřitelné postavy ze života, takové, které mohl čtenář ve skutečnosti znát ze svého okolí, mohl o nich číst v soudobém tisku (linka zločinu).

Výše zmíněnými atraktivními prostředky čtenáře poutá k textu. Silným vypravěčem, který v některých pasážích vykročuje z textu a obrací se přímo ke čtenáři, promlouvá, nabádá, upozorňuje. Z vševědoucího vypravěče se stává vypravěč komentující děj, z něhož citelně vystupuje autorský apel, jinde čteme slovy vypsané povzdechnutí fyzické spisovatelky Podlipské, které bychom hledali spíše v deníku, dopise nebo nějaké úvaze, nikoli v „románu“, a jímž současně odhalila svou spisovatelskou strategii. „*Sama cítila bych se šťastnou, kdybych směla líčiti takové nenadálé setkání a osvobození láskou. Ale nic naplat, není úkolem mým v této práci vymysletí báj. Jdu ve stopách skutečných příběhů.*“⁶⁵ Podlipská tím, že *Lidské včely* přímo v nich samotných označila za pragmatickou práci, nikoli dílo ve smyslu uměleckého artefaktu, konkrétně román, kterého ale toužila dosáhnout⁶⁶, přiznala, že svoje spisovatelství brala jako poslání, že do něj účelově vkládala vychovatelský i morální tón. Tento rozpor ilustruje, jak idealistka Podlipská oscilovala mezi

⁶⁵ Podlipská, S.: *Lidské včely*. S. 104.

⁶⁶ V denících a korespondenci si stýská nad zneuznáním jejího díla, je si vědoma, že není umělecká. Viz Holečková-Heidenreichová, J.: *Sofie Podlipská ve svých vzpomínkách, dopisech a denících*. Topič, Praha 1941.

pragmatismem své sestry Světlé, kterou milovala, a mezi básnickým uměním svého zete Vrchlického, kterého zbožňovala a adorovala.

Podlipská si pro *Lidské včely* zvolila kritiku rozmařilosti a lenosti, ale také na druhé straně lakoty a skrblení, naopak oslavuje práci, rozumné hospodaření a altruistickou štědrost směrem k potřebným. Přestože Podlipská na začátku rozdělila role černobíle, zdráhala se soudit. Věřila, že v každém člověku je něco dobrého. Byla to „základní myšlenka mého života, že jest dobro největším, ba jediným nezkaleným štěstím, neboť vším přesetí se člověk, jen dobrem ne.“⁶⁷ „Vyšší intelligence než naše nechat rozhodne, kdo z nich byl lepším, kdo horším. Naším úkolem je hleděti do těch myslí, a nalézáme-li záchvěvy dobra tam, kde jsme se toho nejméně nadáli, vážiti si jich jako skvostrných nálezův a zařaditi je v museum drahokamů z hlubin srdcí vážených.“⁶⁸

Do ústřední role románu postavila Podlipská luxusem zhýčkanou dívku Pavlu, která do okamžiku krize nezná nic než plesy, korza, zábavy, v létě výjezdy na venkov opět v doprovodu vybraných osob. Točí se kolem ní nápadníci, které však odmítá. Pavlu a její sestru k tomu všemu bezhlavě vede matka, pro kterou je to otázka společenského postavení, přepych je pro ni přirozená věc. Pavlu Podlipská udělala jinou.⁶⁹ Vymolila ji k tomu, aby zachránila celou rodinu Norbertovu, aby vychovala divokého a rozmazleného chlapce, ke kterému byla najata jako vychovatelka, a následně se postavila na vlastní nohy a emancipovaná (jen do té míry, kterou Podlipská schvalovala) se z lásky, nikoli z ekonomické povinnosti, provdala. Pavla z rodiny, která je celá ztělesněním hříšné rozmařilosti, vyčnívá. Nejdřív jen mírně, s příběhem její postava sílí. Čím je předurčena? Především svým pohlavím. Podlipská cítila, že příkladných silných žen bylo třeba. A tím, že se stane uvědomělou, k čemuž má předpoklad: jako jediná ze tří sourozenců je v jakémsi kontaktu s realitou. „Byla čtenářkou novin. Znala soudní případy, které ji jindy jako romány bavívaly.“ (tamtéž, s. 14) Změnou k lepšímu projde také její bratr Emerich. Ten však působí především na nevlastního dědečka Petra, který ho vezme do učení. Tam se projeví jako doslova zázračný učeň (chlapec, který dosud jen ležel v knihách a bavil se lehkou zábavou se spolužáky, jde řemeslo okamžitě od ruky). Nicméně Pavla zůstává ústřední, i tím, že ovlivňuje a mění celé své okolí.

⁶⁷ Tamtéž, s. 88.

⁶⁸ Podlipská, S.: *Lidské včely*. S. 30.

⁶⁹ O zasazení hlavní hrdinky do společenského života, její roli na sňatkovém trhu a postoji k volbě partnera a zaměstnání viz níže v podkapitole.

Podlipská ji chtěla mít dokonalou. K obrazu svému jí dala v nejtěžších životních momentech toužit po krásách poezie. „*Myslila za práce na písni velké básníky, na výroky mudrců.*“ (tamtéž, s. 105) Idealistka Podlipská zde klopýtá a scénu uměle šroubuje. Ideál vkládá do Pavly, z povrchní dívky udělala hrdinku, kterou těžký osud nezlomil. „*Ji povzneslo neštěstí, a ona ve starostech nesevšedněla.*“ (tamtéž) Eva Kalivodová ve své studii⁷⁰ upozornila také na křečovitě vloženou českost – Pavla v německém prostředí češtinou vychovává syna barona a baronky, kteří na svou národní uvědomělost odkazují počestným příjmením.

Prostřednictvím vševědouceho vypravěče víme, jak Pavla přemítá nad budoucí existencí sebe a své rodiny, kterou bude muset zajistit zaměstnáním. Její myšlenky se rozbíhají přesně podle záměrů Podlipské, která Pavle vložila do mysli své vlastní názory na vychování, vzdělání a úlohu ženy, jež mají okamžitě působit na čtenářky. Plán je jasný. Dívky, které čtou o osudu Pavly, si v nejideálnějším případě mají promítnout svou vlastní zkušenost a na základě srovnání s vlastními životy pochopit, kudy se vydat, co je důležité, bez čeho to nepůjde. Pavla si proto uvědomuje, že dosavadní život trávila jen zábavou nikoli vzděláním. V momentu, kdy zemřel jejich otec živitel-defraudant, je to ona, kdo se musí postarat. „*Vždyť vadilo jí, že neměla zkoušených a osvědčených vědomostí.*“⁷¹ Před nástupem do služby za vychovatelku měla obavy, ty z ní ale zakrátko opadly a ona (ideálně) našla v práci naplnění a štěstí. Shodně, jak k tomu ve svých ostatních spisech Podlipská nabádala. „*Našla jsem tu povolání a v něm mír a štěstí.*“ (tamtéž, s. 243)

Emancipace ženy na poli pracovním měla vliv na změnu chování ženy ve věci vztahů. Hon na ženichy ve zlatokopecké snaze získat tu nejlepší partii mohl ustupovat. Žena přestávala být na muži finančně závislá. Podlipská v *Lidských včelách* tuto otázku nastolila, jakkoli pro ni měla jasně daná pravidla a limity. V momentech krize a starostí dala Pavle vzpomínat na to, jak dříve lehkomyšlně a pyšně odbývala dobře postavené nápadníky. Když se rodinou ocitla bez prostředků, přišlo jí opakovaně na mysl, že kdyby se nyní nějaký objevil, neváhala by a provdala by se za něj i bez lásky, jen z kalkulu, aby získala zajištění. V příběhu zchudlé Pavly se nakonec jeden takový zájemce objevil. Byl to zloděj Štoček, který okradl její starou lakotnou tetu a tím jí

⁷⁰ Kalivodová, E.: *O „básnictví“ Lidských včel*. S. 132.

⁷¹ Podlipská: *Lidské včely*. S. 173.

způsobil smrt. Vtíral se do Pavliny společnosti, jí se ale hnusil. Proto ho odmítla, přímo během své cesty do služby k baronovi, raději dala přednost těžkému a nejistému povolání, než zajištěné budoucnosti po jeho boku. Skutečná láska ji potkala po několika měsících. Byl to Gabriel Zelenka, syn dobře postavené pražské rodiny, která měla nedaleko Vilikovských své letní sídlo. Pavlu si oblíbila Zelenkova matka, která Pavlu často zvala k sobě na návštěvu, tam se Pavla s Gabrielem začala sbližovat. V souladu s autorskou strategií zamíchala Podlipská dramaticky kartami, když nechala rodinu Zelenkovu úmrtím Gabrielova otce přijít o velké jmění. Pavla téměř ztratila naději, že se ona jako nemajetná dívka může za těchto nastalých okolností stát Zelenkovou ženou. Společensky a tradičně žádoucí pro něj byla pouze majetná nevěsta, které by přinesla velké věno. Na to ale Pavla nemohla pomýšlet. Ve finále příběhu ale dojde k tomu, že Gabriel vyzná Pavle lásku a zanedlouho jsou oznámeny zásnuby. Špatné finanční poměry jim však nedovolovaly, aby se okamžitě vzali. *„Byloť jim třeba úlu aspoň trochu zásobeného, aby nevníkla bída do útulku jejich lásky, podobna dýmu, který se pouští včelám do úlu a je vypuzuje.“* (tamtéž, s. 246)

Oba byli smířeni s tím, že svatba nebude, dokud nebudou mít dostatek prostředků na zřízení domácnosti. Byli odhodláni a připraveni čekat. V tu chvíli pohádkově zasáhne osud v podobě tajemného vzkazu ze záhrobí. Mrtvá Leni dá znamení svému bratrovi, aby ukradené jmění, které se k němu podobně tajemně vrátilo a o němž nikomu neřekl, spravedlivě rozdělil mezi vnoučata. Pavla se sestrou tak dostanou věno a jejich bratr podle dobového genderového modelu, s nímž tímto Podlipská vyjádřila souhlas, dostane stejný díl peněz na to, aby mohl cestovat a dále se vzdělávat. Předpokládaným dobrým koncem, k němuž příběh dospěl přes dramatické zvraty, bylo naplněno očekávání jak čtenářek, tak doby.

Podlipská román uzavřela definicí ideální lidské včely. Ideálem Podlipské, který se snažila během celého textu předat čtenáři, byl člověk pilně a čestně pracující a obětující se pro potřebné. Sám si nechá jen tolik, kolik potřebuje, zbytek použije k budování. To byl dle Podlipské ryzí zdroj štěstí. Takový osud připsala Emerichovi, který se po ročním pobytu v cizině (za peníze od dědy) vrací se zkušenostmi, ale zejména plány *„vybudovat úly pro mnohé včely. Přišel sbírat do úlů. Ale dávat z nich jiným zdálo se mu větším štěstím.“* (tamtéž, s. 256) Metafora včel a úlů se tak po

přířknutí mnohých negativních vlastností (včela bodavá, stará, zlá), které jsou příznačné spíše pro vosy, vrací ke kladnému významu.

Spravedlivým happyendem na rozdíl od románu neskočil životní příběh jeho autorky. Podlipská na konci života musela se svými ideály bojovat. Nezištně se vrhala do všech spolkových činností, za něž byla uznale hodnocena. Práce ji poháněla. Literárnímu dílu se však velkému ohlasu nedostalo. Když zaměstnání ubývalo, bilancovala. Hořkost, možná jen povzdech se objevil v jejím deníkovém zápisu z 90. let. „*Proč mi říkají, že jsem oblíbená, když nikdo nezná mého díla?*“⁷² Uvědomovala si smutný konec dobrácké lidské včely, která místo zaslouženého odpočinku za své celoživotní střádání do literárního úlu a pilné práce ve včelínu emancipace musela chodit k nakladatelům žebrot. Díky žité skromnosti, kterou hlásala, se však až do konce života uměla těšit z něčeho tak samozřejmého a obyčejného slunečného dne.

Pravidla sňatkového trhu a jejich narušitelka Podlipská

Lidské včely Podlipské jsou kritikou soudobé společnosti, soudobých žen, které si libují ve společenském životě. Proto v románu systém společenských styků – plesů, korza, výlety – důkladně popsala, aby je mohla následně odmítnout, černobíle vykontrastovat se „skutečnými hodnotami“. Marnivost, nezřízené rozhazování peněz, hra na honoraci, kterou hraje matka Norbertová a současně ji přenáší na své dvě dcery, je základem konfliktu, který spustí rodinnou tragédii. Norbertová se snaží dostat do bohaté měšťanské společnosti. Její muž ale dostatečně nevydělává na to, aby mohl pokrýt všechna jejich vydání za nejnovější módní výstřelky, proto se musí snížit ke zpronevěře. Podlipská si líčení užila. O fungování pražské měšťské společnosti, o systému zdvořilostních návštěv, o plesech i ženské hašteřivosti a intrikářství, se z jejích barvitých popisů dovídáme mnoho. Potvrdila zažitě poměry a současně se vůči nim vymezila v rámci svých představ o výchově dívek...

Hlavní hrdinka Pavla, starší ze dvou sester, je ozdobou všech domácích a veřejných bálů. Platí za dobrou partii – vyniká fyzickou krásou, je ze zdánlivě dobrých poměrů, matka je na ni hrdá.⁷³ Chodí ze zábavy do zábavy. Když Pavla se setrou Karlou netančily na bále, užívaly si společného korzování po spodní části Václavského náměstí,

⁷² Holečková-Heidenreichová, J.: *Sofie Podlipská ve svých vzpomínkách...* S. 55.

⁷³ Současně je hrdá i na svého jediného syna. „*Jsem přesvědčena, že bude moci někdy voliti mezi dívkami nejpřednějších rodin.*“ (s. 92)

kde se bavily pohledem do výkladů s nejnovějšími modely plesových šatů a elegantními doplňky. Jak byly šaty pro každou společenskou událost důležité, ukazuje scéna, kdy švadlena přinese dívkám hotové šaty. Měly být centrem jejich zájmu. Dívky se s matkou měly zúčastnit velkého masopustního plesu na Žofíně, rodinná tragédie však k lítosti matky účasti na zábavě zabránila. Plesové šaty jsou důležitým, přitom jednoduchým, protože všudypřítomným, artefaktem v dějové linii. Moment objednání šatů se odehrál ještě v bezstarostném životě Norbertových. Když byly hotové, švadlena je přináší přesně v okamžiku rodinné krize, která má na rodinu fatální dopad. Zchudlá rodina pak po smrti živitele mezi prvními věcmi, kterých se zbavuje, prodává právě šaty. Následně si musí začít zvykat na jiný způsob života s jinými starostmi a hodnotovým žebříčkem. Ke starým poměrům se vztahují už jenom povzdychnutí: „*Masopust byl dávno ten tam. V oblecích slečen Norbertových tančila jiná šťastnější děvčata.*“ (s. 77)

Pavla díky své hojné účasti na jevišti sňatkového tržiště nemá nouzi o nápadníky, ale odmítá je. Na svatbu nepomyšlí, myslí si, že má stále dost času, že ji její otec, který jí nikdy nic neodepřel, dostatečně zaopatří. Ani rodiče ji do svatby proti zvyklostem netlačí, čemuž se okolí rodiny diví. Pro Pavlu neplatí zažitá společenská pravidla a mechanismus sňatkového trhu: pokud mladý muž s dívkou na plesu (několika plesech v sezoně) často nebo výhradně tančí, je následně pozván do rodiny při nejbližší příležitosti a po několika takových návštěvách se od něj očekává, že se vysloví. Gabriel Zelenka (budoucí skutečný manžel) byl dříve Pavliným horlivým tanečníkem, což v běžné praxi již znamenalo příslib. Pavla to ale ignorovala. Svatbou, zejména jejími ekonomickými výhodami, se začíná zaobírat až tehdy, když se rodina ocitá bez prostředků. Pavla si je vědoma toho, že nebyla vzdělána ani vycvičena v žádném oboru, který by jí mohl poskytnout dostatečný příjem, aby mohla zjistit existenci jak svoji, tak nepracující matky a mladší sestry. Vyčítá si, že neměla být lehkomyšlná a na zajištění formou manželství měla pomýšlet. Což s vývojem postavy do ideálu Podlipské samozřejmě přehodnocuje.

Jak mohla vypadat touha po ženichovi a snaha matky získat ho pro dceru, Podlipská v knize vykreslila u vedlejší postavy, na případu stárnoucí Berty Deňkové, o kterou nikdo nestojí, „*k čemuž přispívala její nemluvnost a poloblbe vzezření, její*

nevlídné chování.“⁷⁴ (s. 190) Její matka se tak smíří s prvním mužem, který o její dceru projeví alespoň nějaký zájem. Snahy většiny rodičů směřovaly k tomu, aby si dívka sňatkem společensky povýšila.⁷⁵ Neprovdaná dcera navíc znamenala matčino selhání ve schopnosti najít jí ženicha, staropanenství rovná se ostuda. Bertino vzplanutí se uskuteční při pobytu na venkově. Rodina Zelenkova, která v zimě pořádala domácí plesy, odjížděla po zimní sezóně na letní sídlo mimo Prahu a zvala tam tytéž lidi jako na plesy. Společnost trávila čas četnými výlety do přírody a právě při jednom z nich se Bertě začne dvořit Štoček, kterého odmítne Pavla (viz níže). Štoček byl již dříve „*pilným*“ Bertiným tanečníkem na plesu právě u Zelenků, její matka ho ale po plese nikdy na návštěvu nepozvala. Deňková otočí až během výletu: uvědomí si, že ženicha pro dceru potřebuje; Štoček se navíc vychloubá dědictvím, tudíž stoupá na ceně nejen u matky a dcery, ale také u svého spolužáka Kristiana Zelenky a hostitelské rodiny vůbec. Stal se tak „*způsobilejším vstoupiti do jejich společenského kruhu.*“ (s. 191) Nastane klasická situace, že se dvojice (Štoček a Berta) vzdálí od skupiny mladých párů, které se vydají prozkoumat romantickou zříceninu. Okamžik doteků a samozřejmě první políbení. Jindy znamenalo závazek. Tak ho brala také Berta, která se do společnosti vrací na vrcholu největšího štěstí. Protože ale Štoček pod tíhou viny musí později prchnout za oceán, končí pro Bertu tragicky. Jen jednou jí napíše dopis s ujištěním, že na ni nikdy nezapomene. „*Berta nosila tento list na srdci a sestárla s ním.*“ (s. 256)

S proměnou Pavlina charakteru, ke kterému dochází poté, co se rodina ocitá na dně a ona musí začít pracovat, se proměňuje i její náhled na nutnost sňatku, který byl cílem měšťanských dívek a důvodem účasti na plesech a zábavách. Nejprve ji sice napadá, že by pro ni bylo nejjednodušší dobře se provdat. Postupně však Podlipská její přístup k manželství přehodnocuje. Když se o ni začne po delší době zajímat nápadník (zloděj Štoček – ještě před epizodou s Bertou), Pavla váhá. Sám se jí prezentuje jako dobrá partie, předstírá, že právě dědil po otčímovi. Ona zvažuje, zda s ním vstoupí do manželství kvůli finanční jistotě, ale bez lásky. Nakonec ho odmítá. Pavla v sobě nachází sílu čelit nejistotě zaměstnání. Volí raději to než jistotu v manželství, pro něž by byla nucena (sebou, okolnostmi, okolím, konvencí). Pavlina matka ji od této volby zrazuje. Nechápe, proč nezvolí nejsnazší cestu zabezpečení – sňatek. Proto jí vyčítá, že

⁷⁴ Aby dívka uspěla na sňatkovém trhu, bylo žádoucí, aby měla zcela opačné atributy.

⁷⁵ Nevěsta přebírala manželovo postavení. Když byla dívka z vyšší společnosti, sňatkem s níže postaveným mužem naopak svoje postavení ztrácela. Proto raději některé ženy z vyšší měšťanské vrstvy a aristokratických kruhů zůstaly svobodné. Viz Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě*, s. 80.

nechodí do společnosti a dělá jen domácí popelku. Objevovat se ve společnosti znamenalo nabídnout zboží, předvést produkt, zviditelnit se na sňatkovém trhu. Současně matka odmítá, aby se dcery provdaly pod svou úroveň. „*Já vstoupila na vyšší stupeň ve společnosti, když jsem se provdala za úředníka, a jakmile to se podaří, jest proviněním rodičů, nechají-li děti opět klesati do toho, z čeho namáhavě se vydraly.*“ (s. 78)

Podlipská vývoj hlavní hrdinky postupně dovedla až do momentu, kdy se Pavlin názor na sňatek plně kryl s názory Podlipské. Věřila v lásku a celoživotní práci. Lidé neměli uzavírat manželství kvůli finančnímu a společenskému profitu. Pavla se nakonec zamiluje do Zelenky, po smrti jeho otce podobně zchudlého, prožívá tedy stejnou existenční a existenciální krizi, jako zažila ona sama. Oba jsou si vědomi, že budou své živobytí těžce dobývat, jsou ale ochotni to podstoupit. Finále *Lidských včel* názorově koresponduje s ideovou platformou autorky a zároveň v sobě propojuje romanci romantického typu (pravá láska vítězí) s realistickými potřebami skutečného neidealizovaného života (neutěšená ekonomická situace, kterou řeší zaměstnání obou manželů). Pokrokovost Podlipské není absolutní. Limity její otevřenosti a smýšlení o rolích muže a ženy se zrcadlí v soudobé konvenci - bratr Pavly a Karly se seberealizuje ve studiu a podnikání, dívkám je vytyčeno manželství.

Teréza Nováková – Maloměstský román

Teréza Nováková (1853–1912) pocházela ze zámožné německo-české pražské rodiny, absolvovala školní ústav Františky Svatavy Amerlingové, pobírala soukromé hodiny cizích jazyků, v roce 1870 byla Sofií Podlipskou uvedena do Amerického klubu dam. Byla znalá jeho aktivit, měla silné vlastenecké cítění a brala za povinnost zapojit se do činnosti pro český národ. Její sestru Karolinu Světlou obdivovala, ona ji naopak vybízela ke spolkové a literární činnosti, s níž Nováková začala krátce po přesídlení do Litomyšle (1876), kam se s manželem na 19 let přestěhovala hned po svatbě. Zvyklá na Prahu, maloměstem Nováková trpěla. Zapojila se tam však do veřejného dění, začala pořádat přednášky, zejména se však nadchla pro folkloristiku, která ji přivedla k psaní národopisných článků i ke sbírání místních krojů, výšivek a jiných lokálních rukodělných prací.

Maloměstský román byl první, ale málem také poslední velkou prací Novákové. Z úcty ke Světlé jí ho při příležitosti jejích šedesátých narozenin věnovala. Nováková měla záměr ušlechtilý-národní, svou motivaci k sepsání románu vypsal v dedikaci „*Slovutné paní!*“⁷⁶ a vyznala se z toho, že literaturu a dráhu spisovatelky bere jako životní poslání, svěřujíc se, kolik úsilí ji to stálo: „*Cítila jsem v pravdě, jaká je to neveselá práce.*“ (tamtéž) Vytížena domácími, rodinnými i spolkovými povinnostmi ji se sebezapřením hodlala vykonat. Přiznala, že své literární dílo tvořila v národním, buditelském a osvětovém zájmu. „*Přála jsem si jen, abych nemohouc se hlásiti ku štětci, směla se uchopiti lžíce zednické,*“ (tamtéž) s níž chtěla maltou „*děsivé pukliny v základech budovy naší národní samostatnosti zaceliti,*“ k čemuž vyzvala Karolina Světlá v roce 1883 v Ženských listech. Ony pukliny byly ve společnosti rozmáhající se odrodilství, odklon od češství. Právě více národní princip, než akcent ženské otázky *Maloměstský román* nese. Vznikl totiž těsně před tím, než se Teréza Nováková seznámila s knihou *Poddanství žen* od Johna Stuarta Milla, která měla pro její další literární činnost zásadní význam.

Její románová prvotina se nesečkala s příznivým ohlasem. Světlá, na jejíž názor Nováková čekala nejnetrpělivěji⁷⁷, ji během psaní povzbuzovala, román po vydání

⁷⁶ Nováková, T.: *Maloměstský román*. (1890) In: *Drobné prózy I*. Praha, SNKLHU 1957, s. 122. Stejným oslovením začínala většinu dopisů adresovaných Světlé. [srov. *Z lidské sonáty. Teréza Nováková: Korespondence*. Svadbová, B. (ed.), Praha, Odeon 1988, s. 89-251.]

⁷⁷ Viz korespondence mezi Světlou a Novákovou.

v mnohých dopisech autorce chválila a vyřizovala také chválu od jiných čtenářek. Kritika, která vyšla tiskem⁷⁸, však Novákovou zdrtila. „Ani nejmizernější literární veteš, ani kniha napsaná blbcem nevyžadovala by kritiky ostřejší. (...) Každému dovoleno hodit kamenem po neznámé, po osobě žádnému táboru, žádné klíce zjevně nenáležející. Domnívala jsem se, že se mi horšího než kritika Zeleného již nemůže státi – až jsem dnes ve starém čísle Času četla posudek o Maloměstském románu. (...) Po těchto dvou projevech potupných nezbyvá mi než složit navždy péro a litovati, že jsem se kdy odvážila na dráhu, odkud konečně s hanbou byla jsem vypovězena.“⁷⁹ Tak Nováková štkala v dopise adresovaném Světlé, která ji ve své odpovědi upokojovala vlastní zkušeností s nepříznivou kritikou svých prvních děl.⁸⁰

Novákové byl vytýkán pesimismus a negativní vyznění *Maloměstského románu*. Kritikům se její líčení kruhů maloměstských, ani těch pražských nezdálo realistické. „Kdyby měl život náš národní ve všech vrstvách tak vypadati, jak nám jej tu pí. spis. podala, zajisté bylo by nám o základech bytí našeho pochybovati; bohudíky však není vše tak proniknuto lží a falší, nejeví se všude tolik nepevných povah, jak je tu spatřujeme. (...) všude negace a negace. Vhodno-li to dávat do knihy pro lid, nevím; ale zdá se mi, že by trochu pozitivního snažení, byť i na půdě realní neškodilo.“⁸¹ Naopak Světlá ocenila, jak trefně neutěšený stav ve vyšších vrstvách městské společnosti i na maloměstě Nováková vystihla.⁸² „Těšíváme se obyčejně, že udělali jsme veliký krok kupředu, avšak v těchhle vrstvách tomu není tak, tu zůstalo vše při starém,“ povzdechla Světlá nad nečeským rázem některých společenských salonů.

Nerozsáhla o to britčí a nepodepsaná kritika v časopisu Čas⁸³ nešla v prvním plánu po *Maloměstském románu* případně konkrétně po jeho autorce, naopak povšechně ženské psaní přirovnávala ke štrikování punčoch, spisovatelky podle autora článku H. G. Schauera psaly romány podle jednoho vzoru, stejně jako vyhotovují pleteninu. Tepal do nadšeného uctívání veškerého ženského psaní, vadilo mu, že bylo pro kritiku

⁷⁸ Jedna kritika na *Maloměstský román* je z pera H. G. Schauera (publikovaná v Čase, nepodepsaná) a jednu napsal J. Novák (Literární listy). Nepříznivá byla kritika Novákové předcházející knihy Karolina Světlá, její život a její spisy (1890) od V. Zeleného (Hlas národa). Recenze ženskou kritikou na *Maloměstský román* vůbec neproběhla. (Podle *Lexikonu české literatury*)

⁷⁹ Svadbová, B.: *Z lidské sonáty*, s. 179.

⁸⁰ Špičák, J.: *Polemika s dobou. Karolina Světlá ve vzpomínkách a korespondenci současníků*. Praha, Odeon 1969, s. 174.

⁸¹ Novák, J. V.: *Přítel domoviny*. In: *Literární listy* 11, 1890, 21, s. 359-361.

⁸² V dopise Novákové z 8. prosince 1889. (Špičák, J.: *Polemika s dobou*... S. 159)

⁸³ Schauer, H. G.: *Maloměstský román*. In: *Čas* 4, 1890, 37 s. 584-585.

nedotknutelné, což se dělo ještě v 90. letech 19. století. „*Mnohé pochvaly a povzbuzování, jichž se některým našim spisovatelkám dostává, sluší často připočísti na vrub galantnosti a zdvořilosti.*“⁸⁴ Kriticky bylo nahlíženo také na vzájemné kladné hodnocení textů samotnými autorkami mezi sebou.

Nováková se pro *Maloměstský román* volně inspirovala životním příběhem dcery národa Zdenky Havlíčkové. Nebudeme zde rozebírat míru shody reálného příběhu s fiktivním románem, byť je neoddiskutovatelná.⁸⁵ Zaměříme se na funkčně zvolenou a jednoznačnou typologii postav se zvláštním důrazem na ženské hrdinky, dále celkově na prostředky, kterými se Nováková pokusila naplnit záměr svého díla, ono ucpávání puklin ve zdivu národní samostatnosti. „*Tuto národně výchovnou a výstražnou tendenci vyhnala až do krajnosti,*“⁸⁶ píše její syn Arne Novák.

Příběh je jednoduchý, začíná pohřbem národního buditele a učence Jana Kroveckého. Zůstala po něm dcera Svatava, která je i přes žádosti babičky, Kroveckého matky, ponechána na výchovu v pražské rodině vlasteneckého doktora Zimy, kde jí je společnicí jeho dcera Blažena. Ke Svatavě se upírají oči celého národa, který do ní vkládá své naděje, je proto třeba, aby se jí dostalo pro budoucí život patřičného vzdělání a vychování. To ale neproběhne tak, aby ve Svatavě rozproudilo vlasteneckou krev jejího otce. „*Jsem velmi lehkomyšlná. (...) Nedovedu oceniti vše, zač vás tu babička velebí (studijní výsledky), víte, že jsem vrtkavá a nestálá...*“⁸⁷ pronáší o sobě s úsměvem na rtech Svatava, která nebyla obdařena mnoha dobrými vlastnostmi. Je marnivá, parádivá, libuje si v zábavách, plesech, kde je díky svému půvabu středem mužské pozornosti. O odkaz svého otce, národního mučedníka a hrdiny, se nezajímá, o

⁸⁴ Podobnou výtku měla bezmála o 20 let dříve Eliška Krásnohorská ve své stati *Ženská otázka u nás a jinde*, kterou otiskla Osvěta. „(...) vzniklo i komické a přece dost obecné domnění, že zahájení ženské otázky jest zahájením literární a umělecké produkce ženské en masse. Omyl ten utvrdily hlavně ony ženštiny marnivé, které myslily a podnes myslí, že chtějí snaživými slouti, musejí především státi se spisovatelkami, nechť jsou k tomu talentem a vzděláním oprávněny čili nic. Literatura zaplavena diletantskými pokusy ženských per (...) Literární a umělecký diletantismus nemůže se nikde zameziti, tedy ani u ženštin; (...) jeli literární kritikou nejen trpěn, ale snad i povzbuzován a glorifikován na posměch zdravému rozumu (...) pak musí každý vzdělanec odsouditi počínání takové.“ In: Osvěta 1874, 4, s. 68.

⁸⁵ „*Vlastní intence autorčina potlačena jest na míru nejskrovnější, každý projev myšlenkový i jazykový jest dokumentárně doložen, kolorit místních až do vlastních jmen (v té věci se Teréza Nováková lišila vědomě a zásadně od Karolíny Světlé).*“ Novák, A.: *Teréza Nováková a Čechy východní*. In: *Podobizny žen*. Praha, F. Borový 1918, s. 190.

⁸⁶ Novák, A.: *Češství Terézy Novákové*. In: *Podobizny žen*. Praha, F. Borový 1918, 182-183.

⁸⁷ Nováková, T.: *Maloměstský román*, s. 138 a 175.

jeho osudu neví nic. Má ráda pozlátko, nevzdělává se, jen se baví.⁸⁸ Poté co uplyne doba poručnictví u doktora Zimy, vrátí se Svatava k babičce na venkov, do maloměstské Radiměře, kde je její marnivé povaze vůbec nelíbí. Ač je středem pozornosti, nudí se, babička a její okolí jsou pro ni nepochopitelně prostí a čistí. Jedinou zábavu, podobnou pražským zvyklostem, najde v maloměstském salonu u paní krajské, která se vyžívá v intrikách, pohrdá českým duchem, je jí trvale otravována. Krajská prokoukne povrchnost Svatavy, zve ji na zábavy a záměrně, pro své potěšení, ji seznámí s německým baronem Hugonem z Woldenbergů. Podle očekávání krajské (i čtenáře) se do něj Svatava zamiluje, poměr s ním jí ovšem přinese zkázu. Když se s ním po několikaměsíčním románku rozhodne utéct, zjistí, že Hugonův otec způsobil smrt jejího otce. Svatava prohlédne, uteče od něj, je ale potupena, pošpiněna, že ona, dcera vlastence, se nechala svézt úhlavním nepřítelem. Pokorně se vrátí k babičce, ale její psychika i zdraví jsou natolik podlomeny, že za několik měsíců umírá. Pochována i se svou babičkou je pak v hrobě svého otce.

Román je vystavěn na protikladech: venkov/maloměsto x Praha, stáří x mládí (děkan, babička x Svatava, Blažena, Pavel), lehkomyšlnost/povrchnost x duchovnost, české/národní x německé/odrodilé. Černobíle vykreslené postavy jsou jednoduše rozděleny na kladné a záporné, které však převažují.⁸⁹ Ryzí babička, student bohoslovectví Pavel Střítežský, jeho matka a starý děkan Rouška žijí z velkého odkazu Kroveckého. Ze Svatavy by rádi měli dokonalé živoucí dědictví po Kroveckém, její zájmy jsou ovšem jinde. Pobyt u doktora Zimy, vychování, zábavy, společenský ruch Prahy ji začlenily na druhý pól, odnárodnění. Stejně jako celou rodinu Zimovu, paní krajskou Rzerychovou, ke které radiměřské ženy vzhlížejí a chtějí se jí dostat do přízně, paní Paroubkovou (Svatavinu tetu z Radiměře), falešného novináře Plíška... Sem patří také dva cizinci, baron Hugo, nápadník Svatavy, a pruský statkář Ploschwitz, budoucí manžel Blaženy Zimové. A právě tyto postavy, které jsou vybrány jako reprezentanti soudobé pražské, ale i maloměstské, společnosti, Nováková podrobila ostré a kontinuální kritice.

⁸⁸ Zdenka Havlíčková (1848-1872) byla dána na výchovu do rodiny dr. Braunera, jehož manželka proslula díky svému společenskému salonu, který byl vyhledávaný význačnými osobnostmi z kulturního, společenského, politického života, jež spojoval národní duch. (Radoňová-Šárecká, M.: *Ozářené krby*. S. 262-289)

⁸⁹ „Šablona, schema, konvence určují jeho ráz literární, jako národnostní a charakterní opravdovost a čestnost až střízlivá jsou jeho tenorem ethickým.“ Šalda, F. X.: *Románové dílo Terézy Novákové*. (1913) In: *Duše a dílo*. Praha, Melantrich 1950, s. 103.

O konkrétním vzdělání dívek Svatavy a Blaženy příliš vypsáno není. Jen očima babičky Svatavy bylo přiblíženo jako „*skvělé, ač trochu povrchní*“⁹⁰. Jejich znalosti byly v cizích řečech, možná nějaké populární literatuře, hlavní důraz byl kladen na jemné společenské vystupování, umění zdvořilé a vkusné konverzace a orientaci na aktuální módu. Pohybovaly se v salonech, jejichž navštěvovatelky se „*usilovně pídily po nejnovějších zjevech na poli módy, zajímaly se o zábavy, procházky a ples, hovořily o kuchyni, prádle, služkách aneb háčkování, vyšívání a klavíru. Lišily se od dam německých kruhů pražských leda tím, že navštěvovaly české divadlo, zábavy a plesy, že byly známy a sprízněny s českými předáky, že znaly jméno a osobu některých básníků a učenců a zřídka kdy více než titul nejnovějších knih. Každá by se byla ovšem cítila velmi uraženou, kdyby se jí byl opovážil někdo říci, že není upřímnou a obětavou vlastenkou.*“⁹¹ (tamtéž, s. 191) Dívky praktických dovedností nepotřebovaly. Očekávalo se, že se provdají přesně podle svého postavení. „*Však já vím, že ženská moc nezmůže. Až jestli hodného muže si získá a zdárné děti vychová, uctí Janovu paměť,*“ promluvila ke Svatavě babička, která žila v prostředí tradičních hodnot. (tamtéž, s. 216) Na myslí však neměla zámožného aristokrata, pro vnučku si představovala vlastence typu svého syna, jakým byl například i Pavel. Svatava poblouzněná milostným citem se viděla po boku barona, díky němuž by se po svatbě dostala ještě do vyšších kruhů, než znala dosud.

Nováková, ač velká ctitelka Světlé, nepřistoupila v *Maloměstském románu* na její mentorskou taktiku. U Světlé je většina vět v dialogu, které vychází z úst tradičně silné hlavní hrdinky, proklamací, tendencí. Nováková volila opačnou strategii. Hlavní ženská hrdinka u Novákové hluboké myšlenky nepronáší, neřídí se rozumem, nenásleduje ideály, je povrchní, naivní, a to v citech, přijde jí směšné, když Pavel horuje pro národ. Novákové Svatava není hrdinka, není dokonalou ženou své doby, žádným ideálem. Světlá naopak ženy hrdinky tvořila programově. Nováková zde nikoli. Svatava (stejně jako Blažena Zimová) je češství odrodilá⁹². Zde je skromný student Pavel (variace na F. L. Věka) tím, kdo deklamuje o národu, ctí památku Kroveckého a miluje

⁹⁰ Nováková: *Maloměstský román*, s. 132.

⁹¹ Srov. Šok Honoraty Zapové, když přišla poprvé do českého salonu. Byla zvědavá na dámskou společnost, ale následně zděšena, že hlavní náplní hovoru byly služby, šaty a klípky. (Světlá, K.: *Z literárního soukromí*, s. 77)

⁹² Na správnou dráhu se obrátí až po prožitém šoku, zhrzení a ponížení baronem Hugonem. Je ovšem už pozdě.

Svatavu. A Pavla, který je „*typ moderního národovce, na něhož čeká budoucnost, to jest teď naše přítomnost*“⁹³, miluje nadšená čtenářka *Maloměstského románu* Světlá. Jeho postava však nemá sílu být ústřední, otočit vyznění románu v pozitivní (kritikou požadované) poselství čtenářstvu typu: buďte stejně pronárodní jako Pavel, ctěte odkaz velkých Čechů.⁹⁴ Národní otázka je se Svatavou propojena příběhem v příběhu, který o životě Jana Kroveckého jeho dceři do silného pohnutí vypráví starý děkan. Nestálá Svatava však v sobě jeho stopu příliš dlouho neudrží. Vrací se k ní v záblescích, jen v nečetných světlých okamžicích si Svatava uvědomovala, „*že nutno více činiti než honositi se jménem*“.⁹⁵ „*Snažím se býti dle babiččiny a svých učitelů vůle dobrou Českou,*“ (tamtéž, s. 177) pronáší Svatava, která však sama ví, že to jsou jen planá slova. Tragický příběh Svatavy, jemuž byla samá negace vyčítána, však může čtenářsky naopak fungovat jako varování, byť není vypravěčem nijak zvlášť exponováno. Nováková národnostní situaci ve společnosti popsala, ale nehodnotila ji, jen ji naznačila jasným rozdělením kladných a záporných postav, nijak vášnivě neburcovala, jako to dělala Světlá.

Slabý účinek pozitivních postav a pasivnost Svatavy kritice vadil.⁹⁶ Nováková několikanásobně veřejně pohanění svého velkého díla, od kterého si tolik úspěchu, prorokovaného knize i Světlou, slibovala, téměř neunesla. Ve svém životopise i několika dopisech různým adresátům psala, že kvůli kritice chtěla „*pero odhoditi*“. Vysvobodila ji ovšem „*záračná kniha*“, jak Millovo *Poddanství žen* sama označila, kterou jí věnoval její manžel a kterou „*byla jako zázrakem vyhojena ze svého tvrdošíjného úmyslu omeziti činnost svou na domácnost. (...) těšila jsem se vždy, že prospěji svému drahému národu; národ ten, aneb jeho předáci víceméně kompetentní, veřejně mi pověděli, že služeb mých není mu třeba, že jsou mu spíše na hanbu a polehčení. Nuže to, co chtěla jsem konati jako Češka, učiním jako žena; nás žen, za nejvyšší mety bojujících, není zajisté ještě tolik, abych byla jim zbytečna.*“ Tak se vyznala v dopisu Světlé v listopadu 1890 a ještě tentýž rok stihla o čerstvě do češtiny

⁹³ Z dopisu Světlé Novákové z 8. prosince 1889.

⁹⁴ Srov. Kritika J. Nováka v Literárních listech.

⁹⁵ Nováková, T.: *Maloměstský román*, s. 191

⁹⁶ „*Na několika místech spisovatelka pomáhá tendenci své povídky řečnickými projevy o našich poměrech národních; ale to málo prospívá, abychom věřili také činům, a kde by osoba Pavlova mohla se osvědčiti nejvíce sympatickou ve svých činech, totiž v působení jako kněze, tam povídka končí. Proto nemůžeme jinak nežli říci, že účelu vytičenému román nevyhoví měrou plnou.*“ (Novák, J. V.: *Přítel domoviny*. S. 360.)

přeloženém Millově spisu podat referát do Domácí hospodyně.⁹⁷ S Millem u Novákové nastal obrat. Studie o Millovi se „svou argumentací vymyká z rámce časopisu (*Domácí hospodyně*) i článků, které pro časopis napsala sama Nováková. Rodila se v nich moderní feministka a kritička, která pro své názory dostala v roce 1896 zcela nový prostor v *Ženském světě*.“⁹⁸

Pod vlivem Milla začala s další usilovnou prací, nyní však ve prospěch ženského hnutí. „*Neuznána, štvána, hanobena, neustanu do posledního dechu konati svou povinnost pro národ svůj a ženský svět český. Vím, naučila jsem se tomu draze: mým cílem není štěstí, jest jím utrpení – a práce.*“⁹⁹ Jejím stěžejním názorem se po vzoru Milla stala absolutní rovnost muže a ženy. Současně požadovala absolutně rovná práva, zdůrazňovala především právo na svobodnou volbu vzdělání a následného povolání. Odmítala možnost, že by některá povolání, vědecká nevyjímaje, byla pro ženu nevhodná.¹⁰⁰ V dalších letech se pak angažovala za volební právo žen, jejím tématem byla také problematika dvojí morálky, psala a přednášela o potratech, o angažovanosti ženy v politice aj.

Tragický bál u Terezy Novákové

Nováková použila společenské akce jako kulisy určující životní tragédii Svatavy Krovecké. V *Maloměstském románu* jsou vyobrazeny nejrůznější druhy zábav, rozdělené na městske (pražské) a maloměstské. Svatava se účastnila všech – s různou mírou nadšení a participace, krom jednoho typu. Nebyla přítomna letní společenské sezoně v lázeňském městě, tamní atmosféru a poměry jí však barvitě vylíčila její přítelkyně Blažena Zimová.¹⁰¹ S ní Svatava absolvovala všechny pražské zábavní podniky zimní sezóny – domácí plesy, taneční zábavy, koncerty, korza po rušných pražských ulicích. Plesy byly pro Svatavu „*mladistvou rozkoš*“.

⁹⁷ Otištěno také v sebraných statích, jež vyšly pod názvem *Ze ženského hnutí*. Praha, Vilímek 1912, s. 5-12.

⁹⁸ Heczková, L.: *Píšící Minervy*, s. 174.

⁹⁹ Nováková, T.: *Roztroušené kapitoly*. Praha, SNKLHU 1961, s. 11.

¹⁰⁰ Nováková, T.: *Ženino právo na svobodnou volbu povolání a na volný přístup ke vzdělání všeho druhu*. (1897) In: *Ze ženského hnutí*. Praha, Vilímek 1912, s. 181-200.

¹⁰¹ Zde se Blažena seznámila se svým budoucím (německým) manželem. Příležitost k seznámení v lázeňském městě dávala kolonáda s četnými koncerty, lázeňské plesy – reuinony. Blažena si oblíbila bezstarostnou a veselou atmosféru nezátíženou politikou a hovory o vlastenectví. Od dívek se zde očekávalo pouze, „*jsou-li jen pilny, způsobny a dovedou-li se ve společnosti s dobré stránky ukázat.*“ (s. 188) Společenské lázeňské příhraniční město je pak také místem její svatby.

V maloměstské Radiměři se o zábavu, která se chtěla vyrovnat té pražské, starala intrikánská paní Rzerychová zvaná krajská. Pořádala společnosti neboli visity, které ironicky nazývala krmením hadů. Ona sama se při nich bavila, jak obyvatelé, zejména obyvatelky konají vše proto, aby se jí zavděčily. Krajská, zkušená dohazovačka, přesně věděla, koho pozvat. Proto zve i barona z Woldenbergů, aby ho pro svou zábavu spojila se Svatavou, které se to stane osudným. Kromě těchto domácích akcí pořádala krajská od počátku května také výlety do přírody, opět s vybranými účastníky – mladými obojího pohlaví. Jejich součástí byl piknik a na závěr tanec za doprovodu kolovrátku. Přítomnost krajské nutila přítomné matky dívek chovat se škrobeně, krajské po vůli. Díky výletům se dvojice mohly zapomínat/ztrácet mezi stromy, mizet z dohledu ostražitých gardedam, které ani zde nesměly nechybět.

Oblíbenou společenskou událostí roku byla slavnost, kterou organizovali místní studenti. Tradičními merendami s hudební produkcí, tancem a deklamováním zakončovali školní rok.¹⁰² Výjimečnou společenskou akcí Radiměře pak byla vlastenecká slavnost při příležitosti odhalení pomníku slavnému rodákovi Kroveckému, která však byla vážná, spojena se mší a byla začátkem Svatavina konce.

Kromě Blaženy v Praze měla Svatava ne tak blízkou, ale přece také přítelkyni v Boženě, která žila v Radiměři a byla její vzdálenou příbuznou. Na jejich případu jde dobře vidět rozdíl mezi tím, jak se chovala vybrané společnosti a zábavě uvyklá Svatava a proti ní nezkušená Božena. Svatava byla vychována ke koterii, byla pěstěná, vzdělaná prvotřídně, nikoli prakticky. Zнала a vyhledávala módní trendy, ovládala společenský katechismus své vrstvy. Byla nezbytně lehkomyšlná a povrchní. Když se dostala z Prahy na venkov, neexistence společenského života, kde by mohla zářit, ji ubíjela. Zábavy pořádané krajskou proto uvítala. Už během příprav na ně byla středem pozornosti. Radila dívkám s výběrem šatů, aby byly podle poslední módy. Na bále se pak chovala jako ryba ve vodě. Oči všech obyvatel maloměsta k ní vzhlížely jako k celebritě. Ona si to užívala. Když ji pak krajská představila baronovi, nenuceně s ním hovořila, žertovala, k čemuž užívala společenské fráze. Opak je vidět u Boženy. Ta byla na těžké akci nesmělá, když měla promluvit s chlapcem, červenala se, koktala. Po skončení tohoto domácího bálu doprovázel baron Svatavu, Boženu a její matku, která se cítila přítomností šlechtice poctěna, domů. Vedle tance to byla jedna z mála oficiálních

¹⁰² Srov. např. Jirásek, A.: *Filosofská historie*.

příležitostí, kdy mohla dvojice důvěrněji hovořit. Samozřejmě nešli sami, jejich doprovod však šel v povzdálí. Muž směl nabídnout dívce rámě, bylo to fyzické, povolené, žádoucí, očekávané. Další setkávání Svatavy s baronem se odehrávalo při procházkách skupiny dívek, jež sloužily jako záminka, do zámeckého parku, kde na ně mladí muži čekali. Šlo o nepovolené, tajné setkávání. Oficiální povolenou příležitostí pro setkání byly výše zmíněné hromadné výlety. Svatava s baronem se při jednom takovém záměrně ztratili. V těchto okamžicích docházelo mezi mladými lidmi k prvním dotekům, objetím, polibkům, důvěrným oslovením a vyznáním, většinou chápaným jako závazná.¹⁰³

Když se Svatava po létě stráveném u babičky vrátila na zimní sezónu do Prahy, vplula opět do víru zábav. Jak ona, tak její pražská přítelkyně Blažena, s níž vyrůstala, již měly nápadníky. Plesovou sezónu braly proto jen jako zábavu a povyražení. Nechodily do společnosti za účelem získat ženicha. Obě ho ve společnosti již získaly. Společenská hra a jemný flirt a dvoření však pokračují. *„Dívky nestačily přijímati hold mladých mužů, což činily tím veseleji a svůdněji a veseleji, že v žádné se srdce při sladkých slovech nepohnulo... (...) Dívám uplynula celička zima velmi příjemně. Zábava stíhala zábavu, byly vždy obsypány poklonami, dvorností, lichocením, ač bylo ve známost mladých pánů vešlo, že jinak a to velmi překvapujícím způsobem svá srdce zadaly.“* (s. 190 a 204)

Na to, jakého nakonec dívka získala ženicha, měl velký vliv typ společenské události a složení (národnostní, třídní) jejích účastníků, v níž se s ním setkala. Blažena svého Němce ulovila v příhraničních lázních, kde se na vlastenecké ideály nehledělo. Svatava potkala německého barona díky intrikám proněmecké paní krajské, která opovrhovala Čechy. Dcera národního buditele vychovaná v rozmaru, zábavě a povrchnosti pro ni byl snadný cíl, jak si zahrát nejenom s ní, ale také s odkazem jejího otce a Čechy vůbec.

Nováková společenské poměry popisuje, hodnotí je jen tím, že je postaví do kontrastu s ryzím vlastenectvím jiných postav. Negativistické vyznění se nelíbilo kritice, pravděpodobně proto, že v něm byla zjevná inspirace konkrétními salony pořádaných slovuťných českých rodin. Popis těchto vyšších vrstev inspirovaný velmi

¹⁰³ Byť Svatava ovládala pravidla koketních her, baronovi podlehla, zatímco z jeho strany šlo jen o nezávazný flirt...

konkrétním předobrazem vylučuje *Maloměstský román* ze skupiny námi vybraných děl. Její přítelkyně Světlá prý realistické popisy neutěšeného stavu uvítala. Nováková nemoralizuje, nevychovává, její ambice byly při psaní *Maloměstského románu* umělecké, chtěla se přiblížit vysoké literatuře, byť ve službě českému národu.

Interpretační poznámka

Závěrem se vraťme k *Maloměstskému románu* v poznámce k jeho možné interpretaci, kterou zmiňuje ve své studii Marcin Filipowicz.¹⁰⁴ Vidí v něm jakýsi tematický předstupeň toho, čemu se Nováková začala věnovat v následujícím období. Nejenom zmíněnou kritikou ale i pozdější studií Šaldovou a Macurovou nabízený model, že *Maloměstský román* řeší pouze otázku národní, Filipowicz zpochybnil a nasměroval pozornost k tématu hledání ženské identity, které vidí v dějové lince Svatavy Krovecké. „Možná, že je to i román o ženě týrané povinností, k níž nemůže nebo nechce dozrát? V takovém případě by byl román i příběhem ženy, jež hledá svou identitu. Ženy, již je připravena hotová identita, determinovaná údělem dcery, a které již od svého narození přesně ví, kým má být, přičemž její hlavní povinností je vyhovět těmto očekáváním.“ (tamtéž, s. 122-123) Ideál, kterým se Svatava měla stát jako dcera národa, není v románu konkretizován. Vyjmenovávány jsou naopak její vlastnosti a činy, které koná v absolutním protikladu, výše zmíněné negaci. Nenaplnění identity, o němž hovoří Filipowicz, nemohlo nastat zřejmě i proto, že identita, její společenská role, nebyla nikým specifikována, vyslovena, ani vypravěčem. Neexistoval pro ni jednak žádný případ z historie, žádný precedens ženské hrdinky-skutečné národní buditelky¹⁰⁵, jednak ani ve fikčním světě románu, který autorovi poskytuje nekonečné množství možností, Nováková žádnou takovou osobu, která by mohla být Svataviným ženským vzorem, nestvořila. Proto nikdo nevěděl, co se Svatavou. Neměla průvodce. Ani ona sama nevěděla, jaká je její úloha. „Kdyby byla hochem, učinili bychom z ní důstojného otceva nástupce, ale i takto vroucí máme přání, aby byla zemřelému ku cti a zdárnou, něžnou dcerou vlasti.“¹⁰⁶ Slovo takto pronesené v přímé řeči doktorem Zimou

¹⁰⁴ Filipowicz, M.: *Roditelky národů. Z problematiky české a slovenské ženské literární tvorby 2. poloviny 19. století*. Hradec Králové, Gaudeamus 2007, 52-54 a 120-128.

¹⁰⁵ Vzhledem k Novákově obdivu ke Karolině Světlé, mohla autorka použít coby předlohu ji, nebo například Boženu Němcovou. Nováková ale žádný obraz ideálu, hrdinné vlastenky, ale neutvořila, nepopsala. Pokud by použila nějakou kladnou předlohu, muselo by to v textu zaznít. Kladná velká hrdinka by se tak stala protipólem antihrdinky Svatavy a mohla by strhnout nežádoucí pozornost, což by Svatavu upozadilo.

¹⁰⁶ Nováková, T.: *Maloměstský román*. S. 130.

je stereotypním povzdechnutím nad skutečností, že po buditeli nezůstal syn, ale dcera. Narození syna bylo tradičně žádoucí, na rozdíl od narození dcery.¹⁰⁷ Kdyby býval po národním buditeli zůstal syn, jeho role a poslání by byly jasné, samozřejmé, protože by to byl muž, vše by bylo dáno jeho pohlavím. Syn mohl buditelův odkaz promítnout v politice, společenském dění, v literatuře, ve vědě, v kultuře, třeba i v armádě nebo kněžství etc., protože zde všude muži přirozeně působili. Ale dcera? Jaké možnosti se pro ni nabízely? Z vlastností předpověděných Zimou to byla zdárnost, kterou lze v intencích dobového požadavku na ženu vykládat jako mravnost, poslušnost, ctnost, počestnost, mírnost a něžnost, tedy stereotypní předpoklad, že bude milou ozdobou s vybraným chováním, jemným humorem a schopností adekvátní konverzace při každé společenské příležitosti, při setkání s aristokracií, vlasteneckou elitou i nejchudšími. Uchopit tuto látku Světlá, udělá nejspíš ze Svatavy druhou Pannu Orleánskou. Nováková tímto směrem nevydala, byť by to při jejím adorování Světlé nebylo žádným nepřirozeným epigonstvím, ba naopak se to nabízelo. Namísto očekávaného happyendu přišla paralela v tragickém osudu Svatavy a jejího otce. Oba byli uštváni těmi samými, nepřáteli Čechů, což zapříčinilo u Kroveckého tělesnou nemoc, u Svatavy psychickou. Svatava nenaplnila jeho odkaz, ale jeho osud, a splynula s ním v hrobě.

¹⁰⁷ Např. Lenderová, M., Kopiczková, B., Burešová, J., Maur, E. (eds.): *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha, NLN 2009, s. 69an.

Eliška Krásnohorská – Svěhlavička

Dívčí román *Svěhlavička*, respektive jeho česká, od německého originálu se lišící verze, poprvé vyšel v roce 1898.¹⁰⁸ Eliška Krásnohorská (1847-1926) ho psala několik let poté, co se jí podařilo založit první dívčí gymnázium ve Střední Evropě, v době, kdy byla zavedená, byť mnohými znevažována až nenáviděna coby autorka kritik, dávno poté, co do české literatury vstoupila básnickou sbírkou *Z máje žití* (1871), co vytvořila libreta bezmála k desítce oper a dokončila překlady Byronovy *Child Heraldovy pouti* a Mickiewiczova *Pana Tadeáše*. Sužována chorobou, blížila se okamžiku, který ve svých vzpomínkách popsala takto: „Viděla jsem, že doba mi jest již cizí a já cizí jí – péro mi vypadlo z ruky.“¹⁰⁹

Co vedlo k tomu, aby nekompromisní kritička začala psát žánrově odlehčené romány pro mládež, pro dospívající dívky? Odpověď dala sama autorka. Šlo o záležitost existenční, psala na zadání vydavatele. Tak vznikla i *Svěhlavička*. „Často jsem dětské povídky i básničky psala k hotovým obrázkům¹¹⁰, nejčastěji cizím. (...) u některých s velmi skoupými reminiscencemi na původní text. Kniha ‚Svěhlavička‘ jest asi z poloviny souhlasná s německým ‚Trotzkopfem‘, asi z poloviny však nejen zcela jiná, nová, nýbrž přímo opačná, poněvadž originál je strašně sošácký, ‚buržoustský‘ jak by se mohlo říci, až běda zpátečnický. Ale humoristické líčení těch ‚bakfišů‘ v pensionátě je plno života, jistě dle skutečného seznání.“¹¹¹

S originálem *Der Trotzkopf* německé autorky píší pod pseudonymem Emmy von Rhoden, jenž vznikl v roce 1885, pojí *Svěhlavičku* základní dějová linka, obsazení postav, některé z charakteristik. Co má v originálu původ německý, u Krásnohorské je české (např. staroněmecký vs. staročeský styl zařízení pokoje pro hlavní hrdinku, „po němž její srdce toužilo“). Osudy postav se na konci románu v originále a

¹⁰⁸ *Lexikon české literatury* uvádí rok 1899, Krásnohorská ve své *Literární konfesi* redigované F. Strejčkem uvedla 1898. In: E. K. *Literární konfese*. Jihočeské nakladatelství Bratří Řimsové v Blatné, 1947, s. 104 a 128.

¹⁰⁹ *Ze vzpomínek Elišky Krásnohorské*. Uspořádal Karel Krejčí. Praha, Československý spisovatel 1950, s. 158.

¹¹⁰ V prvním vydání *Svěhlavičky* se ilustrace shodují s německým překladem. Další česká vydaná jsou ilustrována nově. Porovnání prvního vydání *Svěhlavičky* z roku 1898 a druhého vydání *Trotzkopfu* z roku 1885 <http://www.gutenberg.org/files/31309/31309-pdf.pdf>

¹¹¹ Krejčí, K.: *Ze vzpomínek Elišky Krásnohorské*, s. 150-151.

v Krásnohorské přepracování odlišují. Nejsou uzavřeny, naopak plynule pokračují v dalších dílech *Svéhlavičky*.¹¹²

U Krásnohorské šlo o rutinu, kterou dělala, jak sama přiznává, pro výdělek. Přesto tento na zakázku vytvořený titul, z velké části překladový, obohatila o sobě vlastní otázku národní, emancipační, včetně například začlenění zmínky o soudobé literatuře pro dívky z per českých spisovatelek. Příběhovou linii dvou hlavních hrdinek navíc výrazně pozměnila.

Krásnohorská *Svéhlavičku*, „řadu to příběhů, přenesených z ciziny na českou půdu, do živého ovzduší našinského“, věnovala kvetoucímu českému mládí, svým milým čtenářkám, jak dokládá faksimilie rukou psaného Krásnohorské přípisu.

Jaká mohla být čtenářka *Svéhlavičky*? S každým dalším vydáním románu, což odkazuje na úspěšnost a oblibu u cílové skupiny, to byl jiný ročník dívek, kterému se do větší a větší šířky otevíral obzor možností ve vzdělání a následném profesním uplatnění.¹¹³ Jaká tedy mohla být čtenářka *Svéhlavičky* v roce 1898? Velmi jistě vystudovala některý z ženských vzdělávacích ústavů, vyšší dívčí školu, což umožňovalo zázemí především vyšších, měšťáckých vrstev. Zřejmě měla ve své knihovničce některá díla Světlé či Podlipské. Bavila se, čtení vyhledávala pro kratochvíli, pro vzdělání.

Krásnohorská píše, že příběh vypravuje „dospělým dívkám českým“. Vzhledem k věku hlavní hrdinky, které je na začátku příběhu patnáct let, se jeví autorčino vymezení čtenářek volného pokračování *Příběhu z penzionátu* s názvem *Svéhlavička nevěstou*, jež zní „pro dorůstající dívky“, přesněji. Takovou totiž Zdenka Menšíková je. *Svéhlavička* zachycuje přerod a přeměnu hrdinky z divokého děvčátka do mladé, způsobům znalé, vychované a dobře vzdělané dívky, která je připravena na vstup do života a následně do manželství. Přesně, jak bylo dobově konvenční. Koncept hlavní postavy nijak extrémně nevybočuje z tradice. Krásnohorská z ní neudělala žádnou

¹¹² *Svéhlavička nevěstou* (1900), *Svéhlavička ženuškou* (1900) a *Svéhlavička babičkou* (pod pseudonymem T. Dvorská 1907). V Německu také vyšlo několik dalších dílů tamní *Svéhlavičky*. Nebyly však už z pera Emmy von Rhodens. Tři napsala její dcera, vzniklo také několik dalších volných pokračování. V 80. letech 20. století byl podle literární předlohy natočen televizní seriál. V Československu vznikl podle české *Svéhlavičky* film v roce 1926.

¹¹³ Do roku úmrtí Krásnohorské to bylo nejméně šest vydání prvního dílu *Svéhlavičky*. Následovala nová vydání roku 1933, 1968 a dokonce i v roce 2011. O různosti čtení posledních jmenovaných v porovnání s prvními vydáními není sporu.

moderní hrdinku - nadženu. Zůstala při jejím konstruování střízlivá, nikoli však přízemní.

Zdenka Menšíková je dcerou okresního starosty. Zemřela jí matka a otec se podruhé oženil. Zdenka s novou macechou nevychází dobře. Je zvyklá na to, že jí milující otec povolí kdejakou vylomeninu, nijak zvlášť ji nenutí k pořádku, natož k učení. Na tradiční dívčí zaměstnání – domácí práce, vyšívání nebo četbu knih nemá ani pomyslení. Nedbá příliš na svůj zevnějšek. Až starý učitel Kročínský při jedné z návštěv u Menšíků na to taktně jejího otce upozorní a doporučí mu, aby Zdenku poslal do penzionátu. Ten po krátkém váhání souhlasí a chce, aby Zdenka odjela co nejdříve. Prudké děvče to bere jako otcovu zradu, ale zarputile na sobě nechce dát nic znát. Připomíná otci, co jí říkal o vzdělání dívek: „*Děvče nemusí se mnoho učit. Ale přílišným studováním že teprve notně zhloupne.*“¹¹⁴ Totéž říkal v soukromém rozhovoru učiteli Kročínskému. „*Však je dívkou a nebude učencem.*“ (tamtéž, s. 16) Její neposlušnosti otcovo zpátečnické smýšlení¹¹⁵ o dívčím vzdělání vyhovuje, jiný názor má na to její macecha, které však při výchově vyvdané dcery náleží jen druhý hlas.

Zdenka má za původce nápadu s penzionátem právě macechu, proto souhlasí a tvrdohlavě chce odjet co nejdříve. Po příjezdu do penzionátu ji čeká šok v podobě přísného režimu, život v dívčím ústavu je svázán pro ni neakceptovatelnými pravidly, kterým se bude podrobovat jen velmi těžko. Mezi chovankami způsobí svým neomaleným chováním a neotesaností pozdvižení, dívky baví se na její účet. To Zdenku dopaluje a ponižuje. Stejně se cítí, když ji kárá ředitelka ústavu, přísná a řád ztělesňující slečna Zálesná. Zdenka má v penzionátu získat kromě vzdělání také v jejím případě velmi potřebné vychování, vybrané způsoby hodné dospívající, z dobře postavené rodiny pocházející mladé dívky, kterou po návratu z ústavu čeká svatba, založení rodiny, výchova dětí a péče o domácnost. Ty pak tradičně měla využít při hledání ženicha. Praktické činnosti kromě vyšívání a pletení se v penzionátu nevyučují. Zkrocení dívky je vymezeno časovým rámcem jednoho roku, červnem, kdy příběh začíná, respektive 1. červencem, který určen jako datum Zdenčina odjezdu do penzionátu, a prvním zářijovým dnem následujícího roku, kdy z ústavu odjíždí, plus

¹¹⁴ Krásnohorská, E.: *Svéhlavička. Příběh z penzionátu*. Praha, Šolc a Šimáček, 1926, s. 23.

¹¹⁵ V německém originále je to totožné, zřejmě záměrně takto vyhocené.

několika dalšími dny, které nutně vyprávějí to, co změněná Zdenka prožívá po návratu domů.

Jednotlivé epizody příběhu nejsou ve *Svéhlavičce* to nejpodstatnější. Jejich hlavních rysem je čtivost, poutavost pro čtenářky. Děj musí lehce plynout, být relativně jednoduchý, možná banální, současně jsou zde zápletky dramatické, pro čtenářku vzrušující. Story musí zaujmout pozornost. Hlavní funkcí textu tu není výchova, didaktika, která je do textu implantována jako by mimochodem a omezeně, na rozdíl od výchovných románů Světlé či Podlipské. Mentorování nesmí příliš rušit hlavní dějovou linku, příliš z ní vyčnívat. Dívčí román tohoto typu udílí rady nejlépe podprahově tak, aby je čtenářka absorbovala současně se čteným textem. Je to nenápadné dva v jednom, výchova četbou. Navíc zdánlivě, v rámci běžného, uživatelského čtení, není vychovávána přímo sama čtenářka textu, ale hlavní postava románu, vzdorovitá a svéhlavá Zdenka, která má být umístěním do penzionátu „napravena“. Z tohoto hlediska se čtenářka necítí přímo atakována didaktikou, radami, pokyny, co by měla, co by neměla, co musí a co nesmí¹¹⁶. Jsou směřovány primárně na hlavní hrdinku, mají působit uvnitř textu, nicméně z něj následně vystupují, aby působily na čtenářku, ale spíše jako vedlejší produkt.

Na základě toho, jak je román vystavěn, tedy že veškerá pozornost je soustředěna na hlavní hrdinku, která je z počátku velmi divoká a nezvladatelná a kterou je potřeba „otesat“, lze tvrdit, že všechny osoby, s nimiž se Zdenka setká, a všechny události, které se jí více či méně dotýkají, ji formují. Děje se tak přesně v linii nejzřetelnější negativní vlastnosti její osobnosti – sobeckosti a sebestřednosti, podpořené mimo jiné tím, že až do odchodu do penzionátu je jedináčkem, několik let také jednostranným sirotkem. Všechno a všichni pro Zdenku. Vedle toho však z příběhu vystupuje několik výrazných osob, které dívku zpracovávají programově. Zdenku v románu vychovávají zaprvé autority, z nichž však ta první a nejpřirozenější – rodiče, selhala. Protože jí matka zemřela, když byla Zdenka ještě dítě, její otec ji zahrnoval veškerou svou láskou, nic jí neodepřel, nezakazoval. Mohla si dělat, co chtěla, vše jí bylo trpěno. Pokud se jí pokusil někdy pokárat, vysmála se mu. Platil Zdence vychovatelky, ona však všechny vyštvala, jediný respekt u ní měl učitel Kročínský,

¹¹⁶ Pravým opakem je dvoudílná *Růže stolistá* Věnceslavy Lužické Srbové, viz následující kapitola. V porovnání s *Lidskými včelami* Sofie Podlipské, které „napravují“ hned několik jednotlivců, zůstává *Svéhlavička* jednoznačně zaměřená na jeden objekt, veškeré snahy míří na hlavní hrdinku.

který na její vzdělání dohlížel. Po několika letech si otec přivede novou ženu, s níž se ožení. Ta se stane Zdenčinou macechou. Dívka to vnímá od otce jako křivdu a jak jeho bezmezně miluje, tak novou matku nenávidí. Stane se okamžitě největším Zdenčiny nepřítelem, ztělesněným zlem a nepřejícností. Na začátku příběhu vnímá svět černobíle, hodnoty, konání, emoce má nastaveny absolutně. Stejně negativně jako svou macechu vnímá ředitelku penzionátu, do kterého ji otec odvezl, slečnu Zálesnou. Je na ni přísná, v očích Zdenky tedy zlá. Když ji kárá a vytyká jí nedostatky či prohřešky, vidí v tom Zdenka schválnost, škodolibost, záměrné ponížení. Na stejné škále jsou i učitelé, kteří ji v penzionátu vyučují, a to proto, že ji opět kárají, napomínají, spravedlivě známkují její školní výkony. Platí u ní pravidlo, kdo ji kritizuje, toho nenávidí.

Postupně se však Zdenka mění, a to zejména díky své nové přítelkyni, Angličance Ellen. Od okamžiku, kdy svěhlavá dívka přišla do penzionátu, se jí Ellen trpělivě věnovala. Zdenku si získala svou dobrotou, trpělivostí, a přestože ji někdy kritizovala či napomínala, díky její nesprávné, žvatlavé, místy komické češtině Zdenka tyto výtky akceptovala snáze. Na ostatní chovanky reaguje prudce, pokud proti ní něco ne nutně kousavého, spíše trefného, v rámci špičkování pronesou. Jen nejmladší dívku v ústavu Lilinku neurvale neodbude, když si s ní Lilinka chce hrát na pletení majíc za to, že Zdenka neumí plést, zatímco ostatní chovanky odpoledne tráví pletením. Zdenka na to nic neřekne, jen se zastydí. Je totiž napomenuta dětskou bezelstností, výrokem nevinnosti, nikoli jízlivostí. Vliv na absenci Zdenčiny prudké reakce má také to, že tento moment nastal až po několika měsících, které Zdenka v penzionátu už strávila. Nicméně to ukazuje na již řečené, totiž že veškeré situace míří na hlavní hrdinku za účelem převychovat ji.

Jakýmsi mezistupněm je osoba slečny Hodanové, která je sice autoritou, je vychovatelkou v ústavu, ale dívkám je spíše starší přítelkyní. Velmi důležitou postavou, která se Zdenkou hodně zmůže, je Lorka. Je to mladá, tvrdohlavá a sobecká dívka, která vystupuje ve vyprávění slečny Hodanové, které má na Zdenku fatální účinek. Po odvyprávění tohoto příběhu Lorka vstupuje do Zdenčina života v penzionátu, stává se jejím svědomím, je tedy stále přítomna. Postava vyprávěného příběhu je absolutní esencí veškerých Zdenčiny negativních vlastností. Protože je u vyprávění slečny Hodanové přítomna také Elena, funguje jméno Lorka také v komunikaci jí se Zdenkou. A následně i neverbálně pouze ve Zdenčině vědomí jako symbol odstrašujícího případu,

jakési červené světlo, stopka, která se rozsvítí, čímž Zdenka sepne, ona se ustrne a na základě toho většinou vychladne ze své prudkosti, rozhodne se k jinému chování apod. Význam tohoto příběhu v příběhu, textu v textu, je pro změnu Zdenky zásadní. Zejména jí se Zdenčina proměna děje. Je to příběh slečny Hodanové, který na Zdenku, jeho posluchačku (čtenářku), maximálně výchovně působí. Analogicky mohl text románu *Svéhlavička* výchovně působit na své dobové čtenářky. Toto zdvojení nastiňuje jednu ze strategií autorek dívčích románů: výchova příběhem.

Byť je výchovný příběh, kterému je vystavena Zdenka, pouze vyprávěný, jeho účinek je silný. V porovnání s jinými (didaktickými) romány pro dívky ženské hrdinky ve *Svéhlavičce* explicitně, tedy za účelem podtrhnout význam čtení u čtenářek a tím je stimulovat ke čtení dalšímu, nečtou. Je to zásah Krásnohorské, která připsala do *Svéhlavičky* situaci, kdy si chovanky penzionátu krátí odpoledne pravidelným čtením Podlipské. Krásnohorskou nejmenovaná povídka jí dělala doprovod k oblíbeným, respektive rozšířeným ručním pracím. Dívky si předčítaly, zřejmě se u toho střídaly. Jedna četla, ostatní vyšívaly, šily či pletly punčochy.

Hlavní hrdinka tak vůbec nehledá odpovědi na otázky, které jí klade život, v knihách.¹¹⁷ Zpočátku se ani po ničem neptá. Dokud nemá srovnání s dívkami v penzionátu, nad ničím se nepozastavuje. Měsíce strávené mimo domov ovšem, tak jak se od správně vystavěného příběhu očekává, mají za výsledek její proměnu. Ze Zdenky je téměř dospělá vzdělaná dívka, která výrazně zlepšila své chování a zkrotla, avšak nikoli na úkor své osobitosti. To, co jí dříve bylo vlastní, zcela (ovšem opět černobíle) odmítá. Nesnese sobeckost, pozná a nesnese povýšené chování. Samozřejmě dochází ke smíření s macechou.

Právě závěr příběhu, vedle drobností uvnitř textu, se od německého originálu liší nejmarkantněji. Krásnohorská rozehrála příběhové linie hlavních postav zcela opačně, než kam mířil *Der Trotzkopf*, zanechala je otevřené. Zdenka odmítne ženicha, kterého si jako Ilse vezme. V české verzi je tento mladý muž vykreslen jako nafoukaný hejsek, který se Zdenku snaží okouzlit velkými slovy a kyticí růží. Zdenka coby první nápadník v jejím životě zalichotí, nicméně sympatie k němu okamžitě ztratí poté, co prohlédne, že si dělal záľusk zejména na její velké věno. Když pak seznal, že má Zdenka malého

¹¹⁷ Opakem je například postava Pavly v románu *Lidské včely*, která v krizové situaci náhle zničehonic začne tíhnout k poezii.

bratra, s nímž se o budoucí dědictví po rodičích bude dělit, jeho zájem ochabl, její se tímto prohlédnutím mění na odpor k němu. V tu chvíli se na scénu vrací kladný hrdina, mladík Sýkora, který se mihnul na začátku příběhu, kdy jím opovrhovala. Po proměně ovšem Zdenka zjišťuje, že je jí hoden a jemu patří její srdce. První díl *Svéhlavičky* končí jejím příslibem lásky, v dalších dílech – zejména *Svéhlavička nevěstou* a *Svéhlavička ženuškou* – se jejich vztah vyvíjí tak, jak názvy odkazují.

Krásnohorská upravila také příběh Ellen. Zatímco v německém originálu se Nelly/Ellen provdá za profesora literatury, u Krásnohorské tohoto idola většiny tamních chovaneček získá hodná Růženka. Ellen se tím trápí, ale je rozhodnutá stát se vychovatelkou, což v době *Svéhlavičky* a ještě dlouho po ní¹¹⁸ znamenalo vzdát se sňatku, manželství a vlastních dětí. Nicméně v dalším díle *Svéhlavičky* se i Ellen dočká ženicha, vdovce s dětmi, které si ji okamžitě zamilují. Stejný motiv, že se žena vzdá svého povolání kvůli rodině, se u Krásnohorské objevuje na samém počátku knihy, kde paní Sýkorovou (Zdenčinu budoucí tchyni) popsala jako bývalou učitelku. Jde o detail, zde použitý současně pro zdůraznění skutečnosti, že Sýkorová byla „*jemným vzděláním a mravem vynikající*“.

Bohatší a podrobnější líčení, hlubší i hodnotící popisy, rozvitější dialogy, to vše je v české *Svéhlavičce* z dílny Krásnohorské. Německý originál byl ve většině vystavěn z plochých dialogů bezobsažných vět.¹¹⁹ Do kontextu výchovné literatury, románů pro mládež od Podlipské, nebo po bok osvětových statí její sestry Světlé zapadá místy, například typovým rozhovorem Zdenky a Ellen na téma povolání ženy. Od toho byl odvozen vlastní příjem a následná míra svobody a nezávislosti na manželovi, v Ellenině případě šlo o schopnost zabezpečit svoje živobytí, aniž by se vdala. Zde je o dva roky starší Ellen Zdenčinou mentorkou, ona ji učí, vychovává, seznamuje s novými pohledy na život ženy, a jiné možnosti, než které dosud slyšela od neprogresivního otce, nebo dokonce vůbec neslyšela, protože se v žádném prostředí dotčeném jakoukoli mírou ženské emancipace dosud neocitla. „*(...) budu šťastna být, když budu být učitelkou,*“ říká Zdence Ellen. „*Divné štěstí!*“ *vzdychla nad ní Zdenka (...)* „*Na tvém místě, Elleno, kdybych se musila státi vychovatelkou, byla bych velmi nešťastna.*“ *(...)* „*vychovatelka je přece ubohým, ustavičně trápeným tvorem, který se musí mnoho zlobiti a nezažije*

¹¹⁸ V Československé republice byl zrušen zákonem k 1. listopadu 1918.

¹¹⁹ Srovnání německé předlohy s Krásnohorské *Svéhlavičkou* provedla Dagmar Mocná v knize *Červená knihovna*. Praha/Litomyšl, Paseka 1996, s. 37-49.

žádných radostí. (...) Guvernantky, zdá se mi, jsou k tomu na světě, aby týraly a byly týrány. Ty, chudinko, již jen se na to připrav, že guvernanka jest mučednicí.“¹²⁰ Více však než k tomu, aby si Zdenka uvědomila cosi o budoucím povolání, stočí se dialog opět k tomu, že si hlavní hrdinka uvědomí, co činila špatně, že sama své učitelky a vychovatelky vždycky týrala, až je vyštvala. O mnoho stran dále následuje podobný dialog s Ellenou, která má obrovskou radost z prvních vydělaných peněz. Zdenka jejich hodnotu nezná, protože vždycky dostala vše, o co si řekla. Ve své sobeckosti se nikdy s nikým o nic nedělila, když se pak blíží Vánoce, nikdy nepomyslela na to, že by svým blízkým měla opatřit nějaký dárek. Ellen ji však přivede na myšlenku charitativního rozdělení se s potřebnými.

Happyend se v závěru *Svéhlavičky* koná. Je nadsazený a předvídatelný. Zdenka se za rok v penzionátu zázračně hodnotově zcela přepóluje, umí se chovat, získává okolím očekávané a obdivované způsoby. Okamžikem návratu se chová jako vyměněná a dokonce to, co předtím sama konala, nyní absolutně odsuzuje a odmítá. Dochází také k usmíření s macechou, které se slzami v očích padne do náruče. Zdenka koná jen dobro, nic než dobro. Prvním velkým skutkem napraví to, co skutečná Lorka, dosud vnitřní bič nad Zdenčiným svědomím, svou sobeckostí zkazila. Lorkou se ukáže slečna Hodanová, která žije v penzionátu v pokání.

Svéhlavička je odlišný typ románu, než jsou *Lidské včely* Sofie Podlipské, jež se řadí k těm klasicky výchovným. Nevychovává primárně čtenářky, neobsahuje prvoplánová mravní provolání. Nikdo v ní plamenně nehlásá myšlenky, které by byly křiklavě identické s názory autorky. Krásnohorská psala oddechovou literaturu pro dívky také proto, aby vyplnila mezeru v této oblasti české literatury.¹²¹ Kdyby chtěla být účelově vychovatelská a mentorovat, jako její velká učitelka Světlá, mohla Zdenku poslat studovat na Minervu, sama Zdenka by si to přes odpor rodičů a otce nejspíš tvrdě prosadila, poté by ji čekala univerzita. A konflikt mohla Krásnohorská následně vystavět na rozporu vzdělané ženy, která v patriarchálním okolí nenajde pochopení... To ale neudělala. Udržela Zdenčinu postavu v dobovém středoproudu.

Tetralogií *Svéhlavička* dala Krásnohorská v tuzemské literatuře vzniknout novému žánru dívčího románu. „Dívčí románky Krásnohorské jsou už vytvářeny

¹²⁰ Krásnohorská, E.: *Svéhlavička. Příběh z pensionátu*. Praha, Šolc a Šimáček 1926, s. 45-46.

¹²¹ Mocná: *Červená knihovna*. S. 37.

s vědomím spotřebního určení. (...) Pro ni samu byly nepochybně v první řadě zdrojem obživy, nikoli prostředkem pro tvůrčí seberealizaci. Přesto nesou zanedbatelnou pečeť spisovatelčina potěšení z vyprávění příběhů a nezapřou zkušenou autorku.“ (tamtéž, s. 49) Krásnohorská si *Svéhlavičku* užila – neodpustila si humorné, ironické a někdy až sarkastické momenty, které mimo jiné také *Svéhlavičky* vyčleňují z tradičních přísných výchovných románů.

Taneční hodiny a domácí ples u Elišky Krásnohorské

Krásnohorská ve *Svéhlavičce* vyobrazila domácí ples¹²², který uspořádal Zdenčin dívčí penzionát. Konal se dle zvyku v zimním období a předcházely mu taneční hodiny. Bálu, jeho popisu je, ve shodě s konstrukcí románu, tedy proti německé předloze, věnováno více prostoru, Krásnohorská ho pojala barvitěji, plněji. Každá z dívek penzionátu ve své odlišnosti jinak prožívala očekávání a těšení, přípravy i samotný ples. Krásnohorská účinně prohlubuje charakteristiku dívek, kterou rozehrála při jejich popisu při příchodu Zdenky do penzionátu i během líčení jednotlivých epizod, v nichž ta či ona dívka vystupuje. Domácí ples byl pro dívky „jako světlý východ z tmavé sluje [a] zářil oněm schovankám, které se nade vše rády bavily a – líbily“. Ať byly dívky povahou jakkoli odlišné, toto jim bylo společné, přirozené. Moment plesu coby jednoho z mála povoleného-legálního veřejného setkání s mladými muži byl pro všechny dívky důležitý. Proto si nařikaly na „nudné“ taneční hodiny, kde se bez opačného pohlaví musely obejít, a nařikaly na puritánství ředitelky ústavu, že k přítomnosti mužů nechtěla svolit. Muži se objevili až na plese, povolení jim byli na základě prospěchu vybraní gymnazisté. A každá z dívek na to reagovala dle své povahy. Škála začínala teatrálním a ostentativním, ale jak se ukázalo později, tak nepravdivým, opovržením údajně zkušené Taťány. Té nejdříve mladí studenti nedostačovali, přesto si kvůli nim nechala šít krajkové šaty a během plesu mladé tanečnice zájmem ostřížím zrakem sledovala a hodnotila. A končila dětským podivením Zdenky: „k čemu nám třeba pánů.“ Mezi tím stály chovanky, jejichž očekávání přítomnost gymnaziálních studentů přiměřeně (věku, situaci) dostatečně naplňovala. Do postavení odmítnutí vložila Krásnohorská dívku Drahomíř, jež se toužila stát spisovatelkou. Její negativní postoj vůči hochům souvisel s odmítnutím celého plesu: „Tanec je s pány i bez pánů stejná hloupost, nedůstojná duší jemněji odstraněných.“ Avšak i toto Drahomíř hrála, podobně jako Taťána.

¹²² Krásnohorská, E.: *Svéhlavička*. S. 208-227.

Drahomířinu vášeň pro tanec odhalily u tanečních střevíců prošlapané podrážky... Případy Taťány, Zdenky a Drahomíře jsou extrémní, Krásnohorskou vystavěné v rámci humoru, hry, žertu a zlehčení momentu.

V přípravách na bál měl nemalou důležitost výběr plesových šat. Zdenku stejně jako Drahomíř nebavily schůzky, kde ostatní dívky řešily jen garderobu. Zde jasný konstrukt: Raději sedávaly ve svém pokoji a četly knihu za knihou. Můžeme v tom vidět Krásnohorskou účelově zasazený protipól - duševní činnost versus dívčí předplesová marnivost.

Zdenka po celou dobu příprav zůstávala skromná, zaplavil ji dokonce pocit studu, když byla vyvolena, aby předvedla s nejmladší chovankou Lilinkou úvodní tanec, při kterém měly být obě oblečeny do selských krojů z okolí Plzně. Přísná, možná staromódní, ale spravedlivá ředitelka hodnotila Zdenčin ostych kladně, jako zdravý. Mnohem upjatější v názorech byla učitelka Miss Leadová, která při samotném plesu plnila úlohu ostřížního oka, té nejpřísnější gardedámy. *„Bylo by mohlo z očí blesky metati deset slečen Leadových, a nebyly zabránily ohni, s nímž se mladý svět pustil do tance.“* Neuhlídala však letmé doteky a koketování mezi tančícími páry. Odehrála se *„malá dobrodružství, byť i pouhými pohledy a slovy, a zajisté spáchán i ne jeden poklesek proti dobrému tónu.“*

Pro většinu dívek to byl jeden z prvních plesů, ale určen hlavně zábavě, nikoli ke skutečnému namlouvání. Dívky byly ještě mladé, do penzionátu navíc svezeny z nejrůznějších koutů země, a jejich taneční partneři byli teprve gymnasisté. K tomu, aby si tu některá z nich jednoduše při tanci našla ženicha, Krásnohorská v textu nesvolila.¹²³ Ani to nebylo možné. Pro většinu dívek to byl jeden z prvních zasvěcovacích plesů.¹²⁴ Paradoxně jediná dívka, která po plesu druhý den dostala kytici růží od ctitele, byla tichá a skromná Růženka, která se na plese vůbec neobjevila a celou

¹²³ Měla vlastní zkušenost, ona byla při první plesu coby patnáctiletá uvedena do společnosti. Jak popisuje v kapitole Na Parnas. Na plesu v domě u Riegrů se potkala s Františkem Palackým, Janem Evangelistou Purkyněm, byla představena Karolině Světlé a Vítězslavu Hádkovi. Krásnohorská sem roku 1863 nebyla pozvána proto, aby našla ženicha, ale aby jí bylo stanoveno, že se stane spisovatelkou. In: *Ze vzpomínek Elišky Krásnohorské*. Uspořádal Krejčí, K. Praha, Československý spisovatel 1950, s. 69-78.

¹²⁴ Lenderová píše o tzv. kinderbálech, které byly pořádány pro odrostlejší, ale stále ještě děti. Zde získávaly matky prvotní orientaci na trhu partnerů. O ničem závazném u plesu ve *Svéhlavičce* nemůže být řeč ani proto, že se ho matky dívek, jejichž přítomnost při výběru ženicha byla nezbytná, neúčastnily. Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě*, s. 78. Dorůstající dívky a chlapci se tu učili pohybovat se ve smíšené společnosti, dostali základy společenského chování a vhodných tanců. Šimůnková, A.: *Statut, odpovědnost, láska...*

dobu pomáhala s pohoštěním v kuchyni. Květiny pro ni také nebyly od žádného studenta, ale učitele - doktora Dvoreckého, na něhož si myslela jak Zdenčina přítelkyně Ellen, tak básnířka Drahomíř, což oběma přineslo velké zklamání.

To, že je zde ples pouze epizodní záležitostí, nikoli středobod životů chovanek penzionátu, umocňuje vložená dějová linie nejmladšího děvčátka Lilinky. Ta těsně před plesem onemocní a ráno po plesu umírá na zánět mozku. Radost ze života, lehkomyšlná zábava efektně i efektivně kontrastuje se smrtí dítěte, andílka penzionátu. Tento moment Krásnohorská využila, aby Zdenku i její spolužačky navedla k reflexi. Smrt Lilinky vytlačila předpokládané hovory o povedeném bálu, které by dle předpokladu trvaly mezi děvčaty ještě dlouho poté.

Ples u Krásnohorské funguje zcela v souhlasu s žánrem knihy i s celým jejím obsahem a nakonec do jisté míry i s Krásnohorské přesvědčením. Dívčí román, a potvrzuje to titul od titulu, který se pod tento žánr řadí, se bez jemných romantických zápletek neobejde. Je to jedna ze základních rovin dívčího románu, proto ji ani Krásnohorská nemohla vynechat. A jistě ani nechtěla – literárně si vyhrála s charakteristikami dívek, s vykreslením jejich vzrušení z prvního plesu. Počítala s tím, že čtenářka bude ve stejném věku jako hlavní hrdinka a její spolužačky, věděla, co čtenářkám bude blízké, že ony také prožívají své první plesy, kde poprvé tancují s chlapci... Očekávání, velké přípravy, nervozita, vzrušení a ruměncem ve tváři spojovaly čtenářku s postavami knihy. Ale protože to byla Krásnohorská, z domácího plesu udělala funkční a z hlediska kompozice nezbytnou součást textu, nicméně nikoli zásadní. Neumístila ho do centra románu, posloužil jí k tomu, aby pomocí této události pracovala na hlavní postavě - Zdence. Ta nejvíce prožívá nemoc a úmrtí Lilinky, uprostřed plesu dokonce mizí, aby děvčátko, které po ní volalo, navštívila. Hlavní hrdinku tak orientuje na důležitější věc, než byl ples, formuje ji tím a vychovává. Zcela funkčně – skrze lehkou zábavu zkombinovanou s vážným tématem. Kontrast těchto dvou motivů působí na Zdenku a její příběh pak na čtenářku.

Věnceslava Lužická - Růže stolistá

Rodačka z východočeských Hořic Anna Srbová (1835 – 1920) vstoupila do literatury v roce 1863 povídkami publikovanými v táborském Otavanu, podporována manželem, na jehož radu zvolila pseudonym Věnceslava Lužická.¹²⁵ Bylo to spíše jednorázové vkročení. Na několik let se pak se psaním stáhla, byla aktivní ve společenském dění v Hořicích, hlavně však pečovala o nemocného muže. Do Prahy o sobě dala znát, když se zapojila do sbírky pořádané Marií Riegrovou-Palackou ve prospěch „dcery národa“ Zdenky Havlíčkové. Právě na pozvání spolkově velmi aktivní Riegrové-Palacké po smrti manžela (1867) přesídlila natrvalo do Prahy, kde se stala činnou v dobročinných, vzdělávacích a výchovných spolcích. S literaturou opět došla do kontaktu až v roce 1871 jako první redaktorka nově vzniklé přílohy Květů nazvané Ženské listy. Osudem ovdovělé matky tří dětí, pílí ve spolkové i literární činnosti i konzervativním pojetím ženské otázky připomíná Sofii Podlipskou. Naopak s její sestrou Karolinou Světlou bojovala, stejně jako se svou nástupkyní na pozici redaktorky Ženských listů Eliškou Krásnohorskou.¹²⁶ Na počátku svého pobytu v Praze se věnovala hlavně práci pro Spolek sv. Ludmily. Psát opět začala v období redigování Ženských listů, k prvotní nejistotě v psaní se Lužická přiznávala.¹²⁷

Po celou svou aktivní činnost zastávala velmi konzervativní názory a postoje, tíhla k náboženství, které ve svých vychovatelských spisech akcentovala. Zbožnost podle ní byla nejzákladnější vlastnost, která činila ženu skutečnou ženou. Lužická zavřela ženu mezi čtyři stěny domácnosti v době, kdy byla emancipace už svébytnou součástí dobového myšlení a v chování žen se plně projevovala. Vedle nízké estetické úrovně a uměleckého záměru, na který ve jménu výchovné a vzdělávací funkce svých textů (zřejmě nevědomě) rezignovala, jí právě její zpátečnictví a tíhnutí k překonanému kuchařskému modelu Magdaleny Dobromily Rettigové v očích kritiky nepomáhalo.

¹²⁵ Lužická, V.: *Z mých pamětí*. Mladá Boleslav, Hejda & Zbroj 1929.

¹²⁶ Obě jmenované vedly o Lužické a jejích aktivitách čilou, ne vždy lichotivou korespondenci, zejména kolem roku 1872. Srov. Světlá, K.: *Z literárního soukromí II. Korespondence*. Praha, SNKLHU 1959. Nicméně Krásnohorská, stejně jako Podlipská, věnovala Lužické několik vstřícných článků v Ženských listech. Psala je buď k jubileu Lužické, nebo k výročí Ženských listů. V těchto příspěvcích nechávala stranou její literární snahu, kterou jindy podrobovala zevrubné kritice, ale vyzdvihovala její spolkovou a organizační činnost, jako i práci, kterou vykonala pro Ženské listy v jejich prvním období, zejména pak její aktivitu, kterou Lužická vynaložila po jejich prvním zrušení pro jejich obnovu v roce 1873.

¹²⁷ Viz literární konfese *Z mých pamětí*. Nebylo by výjimkou, kdy z části šlo však o autorskou skromnost a stylizovanost.

Žena měla podle Lužické místo doma, nikoli ve veřejném životě, tam striktně patřil muž. Na dělení žena-soukromé, muž-veřejné stavěla i dlouho po začátku 20. století.¹²⁸ Úkoly ženy byly péče o českou domácnost, výchova národně uvědomělých synů a dcer. Veškerou činnost propojovala s vlastenectvím; jak byla vyspělá žena, jak dobře v národním duchu vedla svou domácnost, takový byl podle pravidel přímé úměry národ. Odráželo se to jak v její literární práci, tak ve spolcích, v nichž participovala. Zásadní odklon od spolkového standardu, jehož se účastnila většina výrazných ženských osobností své doby – tedy Americký klub dam, Český výrobní spolek, Tělovýchovný spolek paní a dívek pražských, učinila svou aktivitou pro spolek Domácnost¹²⁹, jehož zaměření přesně kopírovalo její přesvědčení.

Ponecháme zde stranou beletristicko-výchovné spisky Lužické, jichž stejná pilná včela jako Podlipská Lužická sepsala několik desítek. Zaměříme se na její primárně vychovatelské texty, zejména pak dvousvazkový titul *Růže stolistá* (1914).¹³⁰ Lužická držela stejnou obsahovou linii už od prvního většího textu *Žena ve svém povolání* z roku 1872. Točila se však v kruhu. Skutečným a jediným možným povoláním ženy totiž Lužická myslela mateřství, úlohu manželky a hospodyně. Sice připustila povolání pro ženy (pečovatelka, učitelka, vychovatelka, opatrovnice), které se nevzdají a nemají děti, nebo ovdoví, čímž bylo ukončeno jejich povolání manželky. Ženu však v tomto nemanželském stavu viděla ne-li polovičatou, tak jistě neúplnou, nenaplněnou co do pohlavím předurčeného povolání manželky, hospodyně a matky.

Prostřednictvím mateřství a manželství byla žena Lužické pilířem národa. Pateticky lpěla na všem národním, na národním rázu domácnosti i kuchyně.¹³¹ Národní musely být dekorace domu, hudba provozovaná v rodině a vhodnými národními

¹²⁸ Téměř současně, ba skoro o desetiletí dříve hlásala Teréza Nováková požadavek svobodné volby povolání nejen v oborech ženě přirozeně blízkých (učitelka, ošetřovatelka, vychovatelka, švadlena, prádlena...), ale ve všech do té doby přístupných pouze mužům. Povolání podle Novákové nemělo ženě bránit v mateřství. Vedle povolání se žena měla také sama rozhodovat, zda se provdá, nebo zůstane svobodná. (Nováková, T.: *Ženino právo...*, s. 193)

¹²⁹ U jeho zrodu stála společně s Josefou Křížkovou-Náprstkovou, ženou emancipisty Vojty Náprstka, který spolek Domácnost, založený v roce stého výročí narození M. D. Rettigové, v r. 1885, kritizoval pro jeho zpátečnictví. (Bahenská, M.: *Počátky emancipace...* S. 124.)

¹³⁰ Odkaz na Čelakovského *Růži stolistou* je zřejmý. Hned v první kapitole své *Růže stolisté* cituje sloku z X. znělky jeho sbírky.

¹³¹ Krásnohorská v pojednání publikovaném v *Ženských listech* pod názvem *Vychovatelské spisy paní Věnceslavy Lužické (Anny Srbové)* tepala autorku za to, že umění kuchařské pasuje na vědu. „Čím pak jsou rigorosa proti upravení posvátné tabule?“ ptá se. „Tedy ani ubohé vařečky nenechá pí. Srbová v pokojném soukromí; i do našich každodenních omáček přimichuje líčidlo své frázovitosti.“ (ŽL 3, 1875, s. 120-121)

knihami měla být zásobena knihovnička. Dcery se měly zabývat vyšíváním národních motivů atd.¹³² Tento národní patos nemohla ve spisech Lužické snést Krásnohorská, která ji za něj tvrdě a místy jízlivě kritizovala.¹³³ Kritice podrobila i její protimluvy. Lužická sice velebila, jak mnohé nové přístroje a rozvoj průmyslu, zejména textilního, ženám ulehčovaly práci a přidávaly více volného času. Ten však podle Lužické měly uvědomělé ženy vyplnit sebevzděláváním v oblasti „domácích věd“, za které považovala vaření či schopnost hospodárnosti, nejlépe se však ženy měly věnovat ručním pracím, tedy těm, které ženám odňala právě výše zmíněná průmyslová výroba. Krásnohorská ve zmíněném kritickém článku Lužické mimo jiné také vytkla povrchnost rad a neustálé užívání planých frází, místo podávání konkrétních rad a vhodných příkladů.

Shodně se všemi těmito Krásnohorskou kritizovanými aspekty vystavěný, jen co do rozsahu předimenzovaný, je dvoudílný text *Růže stolistá*, který Lužická „z lásky připsala vlasteneckým dívkám československým“.¹³⁴ Ve stu bodech Lužická udílí rady dospívajícím dívkám, některé dává spíše ještě dívkám na přelomu dětského a panenského věku, který u dívky začínal po ukončení povinné školní docházky. Jako pannu ji čekalo vzdělávání ve věcech vedení domácnosti. O to se Lužická v *Růži stolisté* chtěla podle svého vědomí a svědomí postarat. Stejně tak se zaměřila na vyjmenování, vysvětlení a vštípení desítek ctností a jen těch nejvybranějších vlastností, kterými měla dívka oplývat. Jen náznakem a oklikou narážela na věci vztahové, tělo a tělesnost neřeší v souladu s tradicí tabu vůbec.

Krom toho, že ze svého pohledu výchovně vynechala tato pro dívky přirozeně lákavá, protože tabuizovaná, témata, pro správné čtení a interpretaci textu navíc Lužická doporučovala četbu pod dozorem. V úvodu knihy píše, že vedle dospívajících dívek byla *Růže stolistá* sepsána i pro jejich matky. Ty měly mít knihu k ruce při výchově. Měly být rádkyněmi dcerám během čtení. Lužická měla pocit, že společným školním vzděláním dívek a chlapců dochází k zanedbání těch předmětů výchovy, kterých je třeba právě dívkám. Proto nastoupila ona se svým výchovným spisem, zaměřeným na domácké ctnosti dívek vedených k pokoře, zbožnosti, národovectví, pracovitosti,

¹³²Lužická, V.: *Krásno českých domácností*. In: *Antologie zaniklých ženských ctností*. Lenderová, M. ed. Historický ústav Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, 2000 – 2001.

¹³³Viz ŽL 3, 1875.

¹³⁴Lužická, V.: *Růže stolistá*. Mladá Boleslav, Hejda & Zbroj 1914.

oddanosti a dalším nejméně 95 položkám. Varovala před přílišným obecným vzděláním dívek na úkor vědomostí a znalostí týkajících se domácnosti, mateřství a role manželky. Vzdělání u dívek podporovala jen do té míry, aby nebylo impulsem k tomu, že se dívka vzdá rodiny ve prospěch povolání. Podobnost s orwellovským heslem „Nevědomost je síla“ není čistě náhodná. Jde o jeho pokřivenou pragmatiku. *„Práci a povinnosti nás učí srdce a cit. Proto snad bývaly dobré ženy, které neměly vzdělání hlubokého, ale uměly pracovat a modlit se, které uměly milovat a se obětovat ideálům společnosti lidské.“*¹³⁵

Lužická nabádala, aby byla kniha čtena důkladně, ne povrchně. Dávala k jejímu čtení návod. *„Každé chvíle nejsme připraveni ku čtení vážných kněh (...) Tu radím vám, abyste přečetly vždy jen jeden ‚lupen‘, abyste dobře mohly vnímat, co jste četly.“*¹³⁶ Ačkoli Lužická vysvětlila, že se nemá jednat o pojednání *„ani školní, ani methodické, ani vychovatelské, ale pouze ženské, mateřské slovo zase k srdcím ženským, zejména dívčím a mateřským,“*¹³⁷ přesně tak působí. Je to soubor rad zarámovaných triviální metaforou růže o stu lupenech, z nichž dívky každou kapitolou jeden utrhávají. O tom, co zbude z květu, z něhož se otrhají všechny okvětní lístky, Lužická ve své mravokárné květomluvě nepojednala... Lužická vyslovila přání, aby se každá česká dívka podobala *„plně a neporušeně rozvité stolistce v duševním krásnu svém“*.¹³⁸

Ve sto kapitolách sází čtenářkám jednu radu za druhou. Sama se v Doslovu přiznala, že nepostupovala podle žádných odborných metod. *„Psala jsem, jak mi kdy srdce velelo, aneb touha mne vedla, abych podala vlasteneckým dívkám československým na památku (...)“*¹³⁹ Když jí scházela nějaká do počtu, vymyslela vlastnost velmi podobnou té, co uvedla o několika kapitol dříve. Najdeme tu tak Prozřetelnost a po několika stranách téměř totožnou Prozíravost. Řada kapitol je věnovaná dívčí čistotě – v kapitolách Nevinnost, Cudnost, Dobrá pověst, Jemný mrav, Čistota mravů, Čistá duše. Svě dílo, toto Desatero na druhou, které dle úvodní informace nakladatele tvořila v letech 1900-1912, započala kapitolou Zbožnost a pokračovala kapitolami věnovanými víře a pobožnosti.

¹³⁵ Lužická: *Růže stolistá I.* S. 11.

¹³⁶ Lužická: *Růže stolistá II.* S. 292.

¹³⁷ Lužická: *Růže stolistá I.* S. 12.

¹³⁸ Tamtéž, s. 17.

¹³⁹ Lužická: *Růže stolistá II.* S. 291.

Samostatnou kapitolu vyčlenila Lužická způsobnému a jedinému přípustnému chování v kostele (68. kapitola). Varuje v ní mladé dívky, aby do kostela chodily jen z povinnosti nebo za účelem promenády v nových šatech. Marnivost v otázce módní, povrchnost i dívčí rozvernost byla pro Lužickou hříchem. „*Taková dívenka vchází pak arci do kostela jako do nějakého domu veřejného, kde se schází známá společnost k výkonům náboženským.*“ Dívka má do kostela vcházet s pokorou a v tichosti. Lužická měla chování dívek v kostele velmi dobře odpozorované. Lze to soudit z jejího smyslu pro popsání detailu. V textu káravě upozorňuje na dívky, které nesundávaly z ruky rukavičku, když namáčely prsty do svícené vody. Všimá si, jak často jim padaly modlitební knížky z nedbalosti z ruky, že dívky bouchaly dveřmi, po kostele se pohybovaly hlasitě, šustily šaty. Radí dívkám velmi konkrétně: například jak v lavici umístit deštník či vějíř. Hned následující lupen z *Růže stolisté* věnovala vhodnému chování na vhodných zábavách. O tom podrobněji dále.

Na patetickou linii svých výchovných spisů, které byly zmíněny výše, navázala ve dvanácté kapitole nazvané Lásky vlasti. Ta je na dvanáctém lupenu dokonce „*zlatě nadepsaná*“. Výkladový úvod, kterým začíná každá kapitola, uvedení do ctnostné vlastnosti, které je opatřeno mnoha dobrými příklady i těmi opačnými, nad nimiž se autorka pohoršuje a na něž se zdviženým varovným prstem poukazuje, je v případě Lásky k vlasti zvláště rozvláčný, patetický. Lužická do něj promítla sebe, svou lásku k vlasti, z popisné třetí osoby přechází do první osoby množného čísla, do My, jehož je Lužická součástí, demonstrovala tím sounáležitost s ideálem a šla tak příkladem. Odkazovala (i když ne konkrétně) k české historii a slavným Čechům. Provolávala: „*Milujme naši vlast!*“¹⁴⁰ Dívky vybízela: „*Bud'te Češkami!*“ „*Nebýt žen, nebylo by dnes snad už ani českého národu. Matičky z lidu, věrné Češky, střežily v chaloupkách jiskry žhavé, které se vznítily a mocnými plameny vyšlehlly nad zemí naší (...) jako pilné včelky v oulu pracovaly v rodinách na rozvoji národa, na povznesení vlasti.*“ (tamtéž, s. 71)

Lužická použila v celém textu nabádavou druhou osobu singuláru, jen místy plurálu, v imperativu. Káže čtenářce, na každou jednu se slovy „*milá dívenko*“ obrací. Absolutně zde chybí pomocná berlička, využívaná vychovatelskými autorkami (v jiných pracích i Lužickou), tedy příběh či jakýkoli děj, který by výchovné tendence textu maskoval, činil je čtivějšími a pro mladou čtenářku text ztraktivňoval. *Růže*

¹⁴⁰ Lužická: *Růže stolistá I*. S. 69.

stolistá je příručka. Její recepce čtenářkami se proto zcela odlišuje od beletristických výchovných románů zmíněných v předcházejících kapitolách. Toho si byla vědoma sama autorka, když radila číst knihu po jednotlivých kapitolách a nad nimi průběžně přemýšlet a rozjímat. Stejným radám, tedy jak správně a co vlastně je vhodné číst, věnovala samostatnou kapitolu, a sice *Lupen* dvacátý první.¹⁴¹

Takto se ve svých začátcích pokroková autorka s věkem přikláněla ke zpátečnickým, národovecky idealistickým a často protiřečícím si názorům. Dívky a mladé ženy, které měly v té době před sebou studium na univerzitách i v oborech tradičně určených dosud pouze mužům, nutila být pokorné, poslušné, oddané, tiché a domácké. V dobové kritice nemohla s těmito názory obstát a ani neobstála. Výroční články, oslavné texty publikované k jubileím, se v případě *Lužické* věnovaly vždy raději jen té práci, kterou vykonala pro rodící se *Ženské listy*, a jejímu zápalu do spolkové činnosti, než kritice literárních textů. Ta se nehodila. Vědoma si toho byla i jindy nekompromisní Eliška Krásnohorská.¹⁴²

Jak obstát v tom, o čem se nemluví – Rady Věnceslavy Lužické

Lužická ve své příručce dívkám zdůrazňovala vlastnosti důležité především pro jejich budoucí roli hospodyně a matky, aniž by vyslovila, jak se přihodí, že se z dívky žena, manželka, matka a hospodyně stane. I na počátku 20. století tak setrvává v tradici tabu, což je pro její tvorbu typické. Přesto pojednání o zábavě, která byla součástí života, vynechat nemohla. Ze sto kapitol jí konkrétně věnovala jen jednu. Další kapitola věnovaná dívce ve veřejném prostoru se zabývá návštěvami kostela. Většina ze zbývajících se soustředí na uzavření dívky do privátní neveřejné sféry domácnosti a k tomu příslušející submisivní vlastnosti. Ve všech aspektech života Lužická dívky nabádá ke zbožnosti, cudnosti, zdrženlivosti, tichosti, poslušnosti, oddanosti, pracovitosti, jemnosti, mravnosti atd. Stejně jako například Podlipská kritizuje matky, kterým jde jen o to dceru dobře provdat. Podle ní je to zejména zhoubná snaha matek nabízet dívky na sňatkovém trhu, zdobit je, posílat je a doprovázet do mnohých plesů, předvádět je jako zboží. „*Mnohé matky (...) samy takřka urychlují vznik lásky dívčí u*

¹⁴¹ Strategicky poněkud nešťastně se Lužická uchýlila k tomu, že některé látky, které měla za nevhodné pro dospívající dívky, nedoporučovala, ba zakazovala. Co udělá čtenářka? Zřejmě pravý opak. To, co sama Lužická tímto vykonala, jen o pár řádků dále vytýká matkám a vychovatelkám, které některé závadné listy sešívaly, čímž upozornily na jejich závadnost. (Tamtéž, s. 118)

¹⁴² Viz její texty o *Lužické* publikované v *Ženských listech*, a to jak při příležitosti 25. výročí založení tohoto periodika v roce 1897, tak nekrolog za *Lužickou* z roku 1920.

svých dcer. Stále jen pečující o to, aby se dcery jejich vdaly a co nejdříve byly z domu, uvádějí je příliš záhy do intimních styků s muži a vehánějí do planého zahrávání s city,“ píše Lužická v kapitole nazvané Touha lásky (II, s. 28), ale současně upozorňuje, že láskou k muži začíná pro dívku nové období, „*období, kdy přírodní síla dere se z úkrytu srdce.*“ Je to podle ní nebezpečný věk, proto musí být „*matka stále na stráží a má pozorovati, jak tělesně i duševně se rozvíjí*“ (s. 27)

Když už klerikální Lužická připustí, že by se dívka mohla účastnit zábavy, varuje před „*upřílišenou touhou po zábavách, která často svádí na scestí a zavádí do bažin života, o nichž něžná a panenská duše nemá ani zvědět.*“ (s. 87) A radí, jak by se dívka měla ve společnosti chovat. Vhodný věk, kdy měla být uvedena do světa ne však velkých společností, je podle ní 14 let a vhodné společenské události, které v tomto věku ctnostná dívka mohla navštěvovat, byly taneční hodiny, dívčí domácí plesy, divadla a koncerty. Vše za doprovodu gardedámy, „*kteřá na ni dozírá, sleduje její chování a hned na místě napomíná, varuje i poučuje.*“ (s. 115) Volnost dívky v zábavě není žádoucí. Kapitola věnovaná zábavě více než jiné obsahuje zákazy a varování. Jako by setkání s opačným pohlavím bylo nutné zlo životu téměř nebezpečné...

Pro mladé dívky se podle Lužické ve společnosti neslušelo: „*Smích, který se po síni rozléhá, hlasitý hovor... Ona má mluvit sladce, líbezně, ale tiše. S dámami uctivě a pokorně, s mladými muži zdvořile, ale vážně. (...) Hovoří-li s tanečníkem dosud cizím, který se ke všemu snad ani nepředstavil, jak se sluší a patří, je-li v řeči zdrženlivou a chladnou. (...) Odpovědi její buďtež zdvořilé, ale co možná stručné. Dívka sama nemá a nesmí hovor rozvádět dále, anebo sama začíná řeč,*“ psala Lužická na začátku 10. let 20. století (!). „*Dívka nemá svému tanečníkovi do očí hledět. Při tanci i v hovoru mají oči upírat se k rameni tanečníka.*“ (s. 115, 116) Propracovaný je také systém tanečních pořádků. Dívka se nesměla zadat dvěma mužům na jeden tanec současně. Když se to stalo, musela odmítnout oba a tohoto tance se vzdát. Ale tanečníka, který jí není sympatický, odmítnout nesměla. „*Tohoto sebezapření od ní žádá společenská slušnost.*“ (s. 117)

Lužická se zcela opomíjí možnost, že by dívka mohla na plese navázat známost s mužem. Byť se lásky dotýká v samostatné kapitole, vůbec neuvádí, kde dochází k seznámení dívek s mladými muži. Zůstává u obecného: dívenko, vyčkej, láska k tobě

přijde. Láska u Lužické, stejně jako u jiných konzervativních autorů a autorek, je zbavena jakékoli erotičnosti.¹⁴³

Z hlediska autorské strategie to šťastná volba nebyla. Skutečně si Lužická myslela, že si na její rady při tanci dívky, které je četly, vzpomněly, když se právě na jejich protiklad těšily nejvíce? Za sto mravokárných rad, v nichž se omílá totéž neustále dokola, velký čtenářský ohlas očekávat nemohla. A už vůbec ne na počátku 20. století.

¹⁴³ Např. Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě*, s. 70-104.

Závěr

Přestože všechny čtyři spisovatelky vzešly ze stejného základu - na všechny měla zásadní vliv spisovatelka a aktivistka za ženskou otázku Karolina Světlá, měly stejné dobové, kulturní zázemí a společenské a politické zkušenosti, každá se vydala vlastní cestou jak v literární tvorbě, společenských aktivitách, tak názorově i životně. Společný všem čtyřem byl však zájem o ženu, o její povznesení. Jen na to šla každá po svém.

Analýza čtyř vybraných knih zaměřená zvláště na rozbor události zábavy, okamžiku tance, dvoření, seznamování i následného zavázání ukázala shodu v přístupu k tomuto socializačnímu a přitom intimnímu momentu, který byl součástí životů jednotlivce obojího pohlaví během celého 19. století, s celkovým názorovým vyzněním a výchovným účelem celých děl. Principy výstavby mikrotextu (okamžik zábavy) a makrotextu (celá kniha) se překrývají. Druhou rovinou rozboru bylo propojení a kauzalita dvou témat: 1. volba vzdělání a profese a 2. volba partnera a svobodné rozhodnutí pro(t) manželství. Ta se vzájemně velmi silně ovlivňovala.

Nejkonzervativnější názory zastávala Věnceslava Lužická, která chtěla veškerou svou činností ženu udržet v rodinném kruhu, v domácnosti, bez nároku na svobodnou volbu vlastního povolání. Sofie Podlipská, stejně jako její sestra Světlá, upozorňovala na problematiku svobodných či ovdovělých žen, které se nemohly spoléhat na finanční zabezpečení ze strany muže a musely se o sebe postarat samy. Eliška Krásnohorská byla z nich nejčinnější na poli vzdělání. Protože sama prošla soukromým vzdělávacím ústavem, který jí nepřinesl žádné praktické dovednosti, a ve své době neměla šanci v dalším institucionálním studiu pokračovat, usilovala o vznik gymnázia pro dívky, což se jí následně povedlo. Aktivizovala se dále pro prosazení povolení k univerzitnímu studiu. Nejdále, co do emancipace dívek a žen vzhledem k volbě povolání, se dostala Teréza Nováková, která zastávala názor, že žena se má sama rozhodnout, zda vstoupí do manželství, nebo zůstane svobodná. Podle Novákové nebylo mateřství překážkou svobodné volby povolání a žena neměla být vyloučena z žádného oboru profesní činnosti.

V rámci těchto čtyř autorek a jejich děl, které zde byly analyzovány, si lze povšimnout různé míry direktivnosti, údernosti didaktického tónu a plamennosti, které

se v textech vyskytují. Konzervativní Lužická káže, ukázněje, zakazuje, hřímá. Byť se její *Růže stolistá* formou vymyká, není to román, ale příručka, je opatřená příklady, místy beletrizovanými, v nichž varuje a sama za sebe dívkám radí. Podlipská v *Lidských včelách* využívá komentujícího emotivního vypravěče, který vystupuje z vyprávění a hodnotí v ženském rodě, hlasem autorky. *Maloměstský román* se odlišuje tématem i použitými prostředky, mezi nimi nejvýraznější je negativní postoj – kritika společnosti popisem toho, co je v ní špatně. Více než ženskou otázku zdůrazňuje českost, použití špatného příkladu a popis tragického osudu mělo sloužit jako výstraha proti odrodilství. A konečně *Svéhlavička* Elišky Krásnohorské je dobově zcela novým typem románu – dívčí román, který více než výchovnou funkci má funkci zábavnou. Nebyla by to ale Krásnohorská, kdyby ho nechala jen plytkým románkem, jakým byla německá předloha. Dodala mu humor, psychologicky postavy prohloubila, odstranila přímočarost dějových linií.

Co je společné všem čtyřem autorkám, je jejich kritika ženské povrchnosti. V prvé řadě chtějí dívku vzdělanou, byť každá podle svého přesvědčení. Zatímco Nováková požadovala, aby ženám nebylo bráněno ve studiu v žádném z oborů, extrémní Lužická se obávala přílišného vzdělání dívek. Podle ní se měla dívka naučit jen tolik, aby byla dobrou matkou, která vychovává příkladně, vlast milující Čechy, dobrou manželkou a zodpovědnou hospodyní, která povede svou domácnost v národním duchu. Všechny shodně varovaly proti marnivosti, parádivosti a fintivosti mladých dívek.

Kritice podrobily i společenské zábavy a plesy, které mnohdy sloužily jen coby „prodejní místo“ dívek na vdávání. Provdat dceru, navíc co nejlépe, bylo pro rodinu zásadní. Vedle toho že se stav staropanenský stával předmětem posměchu, bylo pro rodinu ekonomicky náročné vyživovat neprovdané dospělé dcery, které do vzniku prvních vyšších průmyslových škol neměly šanci naučit se něčemu praktickému. Prošly-li soukromým vzdělávacím ústavem jako třeba Krásnohorská, nebo absolvovaly-li Vyšší dívčí školu, měly sice dobrou znalost jazyků, byly hudebně zdatné, nicméně mohly skončit maximálně jako soukromé učitelky či vychovatelky. Mimo tuto nabízející funkci byla závadná i nečeská atmosféra, která na podobných plesech a zábavách panovala. Tu důkladně popsala v *Maloměstském románu* právě Nováková, která ho situovala do 60. let 19. století. Světla s ní v tomto souhlasila. Přitom o 25 let dříve bylo

pořádání plesů, zábav, merend v národním vlasteneckém duchu nejen žádoucí, ale i moderní. Ve vlasteneckém zápalu se tehdy ocitlo mnoho Čechů i Češek. Každý chtěl pracovat a tvořit pro český národ, což mělo za následek, že byly vítány jakékoli literární počiny, přestože nedosahovaly jiných kvalit, než toho, že vznikly česky, byly pronárodní a v některých případech byly autorkami dokonce ženy. První skutečnou spisovatelkou, která psala bez diletantských chyb, byla Němcová. Její tvorba se stala prototypem ženského psaní. Po ní už neměl být na amatérismus, který byl tolerován jen díky jeho češství, prostor. Přesto se muselo čekat až na Světlou, než se na ženské literární scéně objevil další talent. Aby ten vyniknul, musel vyčnívat nad masu. V 80. letech proti nekritickému nadšení, kterého se dostávalo píšícím ženám, vystoupila Krásnohorská. V různých podobách a s různým záměrem však přetrvávat nepřestane.

Co nepřetrvalo, je odkaz Lužické a Podlipské. Ta má v učebnicích místo maximálně v rámci hesla Karolina Světlá coby položka sestra.¹⁴⁴ Nováková se od učebnic dostane, více však než *Maloměstským románem* spíše svými pozdějšími romány, Krásnohorské bývá věnováno prostoru více, zejména jako libretistice. Kategorie dívčích románů stojí mimo kánon.¹⁴⁵ Přesto se však *Svéhlavičce* dostalo opětovného vydání v roce 1968 i 2001. Jistě tomu napomáhá i žánr dívčího románu. Krásnohorská do něj neprosadila své vychovatelské tendence a názory, které v případě ostatních tří autorek aplikovány jsou, ale mají omezenou časovou platnost. Co bylo aktuální tehdy, nemusí být aktuální pro dnešního čtenáře. Na rozdíl od rozverné *Svéhlavičky*, jež byla vedle snahy vytvoření původního českého románu pro dívky napsána za účelem bavit. To může i dnes.

A konečně to, jak se jednotlivé autorky vypořádaly s realitou společenských událostí, plesů, zábav, merend a letních výletů coby kulisami sňatkového trhu, přesně kopíruje ideologické založení i zkušenost každé z nich. Odmítnutí a kritika nabízení a prodávání dívek na sňatkovém trhu však všechny autorky spojuje. Nováková zasadila svou hrdinku do společnosti, v níž byla vždy hvězdou. Lehkomyšlnost, povrchnost, nedostatek pokory, odrodilství a záliba v zábavách a koketerii se jí nakonec staly

¹⁴⁴ Heslo Lužická či rodným jménem Srbová se nedostalo například ani do *České literatury od počátků k dnešku* autorů Lehára, Sticha, Janáčkové a Holého. Tamtéž je Podlipská na dvou místech zmíněna jako sestra, jednou jako blíže nespecifikovaná adresátka dopisů Jaroslava Vrchlického.

¹⁴⁵ Absenci těchto autorek v učebnicích literatury by lehce mohla odstranit samostatná kapitola věnovaná ženskému hnutí druhé poloviny 19. století. Bez zbytečně nadměrného rozsahu a bez podezření dostat do učebnic feministickou tematiku.

osudnými. Krásnohorská nechala dospívající Zdenku prožít první nezávazný ples. Tím, že okamžik plesu propojila s úmrtím nejmladší a nejmilovanější spolužačky, dala hrdince poznat jiný žebříček hodnot než pouze zábavu. Podlipská zcela přepólovala marnivou a lehkovážnou hrdinku Pavlu. Na samém začátku si bezstarostně ukrajuje ze zábav, když je vystavena existenčním potížím, pomýšlí na zajištění sňatkem. Byť si je vědoma nedostatečné školní a praktické průpravy, rozhodne se pro poctivou práci. Nakonec se pak může vdát bez ohledu na ekonomické poměry vlastní i budoucího partnera. Nejkonzervativnější Lužická omezuje účast dívek na tanečních zábavách na minimum a hledí jí vštěpit vlastnosti mírnosti, poslušnosti, skromnosti a cudnosti, jež byly pro středostavovskou měšťanskou dívku po celé 19. století žádoucí.

.....

Paradoxem zůstává realita (ne)manželského statutu jednotlivých autorek. Žádná z nich nežila v ideálu, který ve svých dílech vytvářely coby návodný a doporučený. Krásnohorská se nevdala nikdy (téma staropanenství otevřela až v posledním dílu tetralogie *Svéhlavička babičkou*), Podlipská ovdověla několik let po svatbě. A právě památce manžela věnovala svou první větší práci (*Listy staré vychovatelky*). Lužická, jež považovala život mimo manželství, tedy i vdovství, za neplnohodnotný a neženský, nastoupila dlouhou dráhu redaktorky, spisovatelky a aktivistky také až po smrti manžela a po přesídlení do Prahy. Navíc profese, které Lužická vykonávala, zdaleka nebyly těmi, jež sama pro dívky ve svých dílech vymezila. Jen manželství Novákové mělo delšího trvání, zato však během něj prožívala bolest ze ztráty šesti ze sedmi dětí i manžela. V kontextu životních údělů autorek může být jejich preskriptivní tvorba vnímána více než jako odraz skutečnosti, tak spíš představa ideálu, návod a ideální možnost...

Seznam literatury

Prameny

Krásnohorská, E.: *Svéhlavička. Příběh z pensionátu*. 7. vyd., Praha, Šolc a Šimáček 1926.

Lužická, V.: *Růže stolistá. Vychovatelské rady a pokyny dospívajícím dívkám*. I. a II. díl. 2. vyd., Mladá Boleslav, Karel Vačlena 1913.

Nováková, T.: *Maloměstský román*. In: *Vybrané spisy T. N. Sv. 1 – Drobné prózy I*. Praha, SNKLHÚ 1957.

Podlipská, S.: *Lidské včely*. Praha, Unie 1901.

Sekundární literatura

Bahenská, M.: *Počátky emancipace žen v Čechách*. Praha, Libri 2005.

Bahenská, M., Heczková, L., Musilová, D.: *Ženy na stráž!* Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. 2010, s. 27, 29, 42, 47, 98.

Bolzano, B.: *O povolání a důstojnosti a důstojnosti pohlaví ženského*. Předneseno 1810, podruhé otištěno in: *Ženské listy* 9, 1881, č. 9, s. 141–144.

Filipowicz, M.: *Roditelky národů. Z problematiky české a slovenské ženské literární tvorby 2. poloviny 19. století*. Hradec Králové, Gaudeamus 2007, s. 52-54 a 120-128.

Forst, V.: *Lexikon české literatury*. Praha, Academia 1985-2008.

Gremlíková, D.: *Tělo, nebo sen? Romantický tanec 19. století*. In: *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století*. Petrasová, T., Machalíková, P. (eds.) Praha, Academia 2010, s. 168-175.

Heczková, L.: *Píšíci Minervy*. Praha, FF UK 2009, s. 60-62, 174.

Holečková-Heidenreichová, J.: *Sofie Podlipská ve svých vzpomínkách, dopisech a denících*. Praha, Topič 1941.

Janáčková, J.: *Božena Němcová. Příběhy – situace – obrazy*. Praha, Academia 2007, s. 53 an.

Kalivodová, E.: *O „básnictví“ Lidských včel*. In: *O rodu v životě literatury*. Praha, Karolinum 2010, s. 131, 132.

Kleinschnitzová, F.: *Podíl ženy na národním obrození*. In: Bednaříková-Turnwaldová, R., Birnbaumová, A., Tumlířová, M. (eds): *Česká žena v dějinách národa*. Praha, Novina 1940, s. 123-124.

Krásnohorská, E.: *Český salon. Nefilosofické rozjímání Bětky Rozmarné*. *Ženské listy* 5, 1877, č. 7 a 8, s. 100-105, 116-121.

Krásnohorská, E.: *Dvě básničky*. *Časopis Muzea Království českého* 54, 1880, č. 1, s. 142-159, 261-278.

Krásnohorská, E.: *Obraz novějšího básnictví českého. Pokus o charakteristiku umění* In: *Výbor z díla II*. Praha, SNKLHU 1956, s. 13.

Krásnohorská, E.: *Oslavení paměti Sofie Podlipské*. *Ženské listy* 26, 1898, č. 6, 115-116.

Krásnohorská, E.: *Literární konfese*. Strojček, F. (ed.), Jihočeské nakladatelství Bratří Řimsové v Blatné, 1947, s. 104 a 128.

Krásnohorská, E.: *Sofie Podlipská. K šedesáté ročníci narození jejího*. *Ženské listy* 21, 1893, č. 5, 6, 7, 8, s. 81-86, 101-102, 121-125, 141-143.

Krásnohorská, E.: *Svéhlavička babičkou*. Pod pseud. T. Dvorská. 2. vyd., Praha, Šolc a Šimáček 1927.

Krásnohorská, E.: *Svéhlavička nevěstou*. 7. vyd., Praha, Šolc a Šimáček 1941.

Krásnohorská, E.: *Svéhlavička ženuškou*. 2. vyd., Praha, R. Storch, mezi 1890 a 1901.

Krásnohorská, E.: *Věnceslava Lužická-Srbová. První redaktorka Ženských listů*. *Ženské listy* 25, 1897, č. 7, s. 142-144.

- Krásnohorská, E.: *Vychovatelské spisy paní Věnceslavy Lužické (Anny Srbové)*. Ženské listy 3, 1875, č. 8, s. 120-121.
- Krásnohorská, E.: *Za Věnceslavou Lužickou*. Ženské listy 48, 1920, č. 3-4, s. 21-22.
- Krásnohorská, E.: *Ženská otázka u nás a jinde. Úvaha*. Osvěta 4, 1874, č. 1, s. 67-70, 102-120.
- Kučerová, V.: *K historii ženského hnutí v Čechách. Amerlingova éra*. Brno, Ženská revue 1914, s. 11-21, 72, 116.
- Lehár, J., Stich, A., Janáčková, J., Holý, J.: *Česká literatura od počátků k dnešku*. Praha, NLN 2004.
- Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Praha, Mladá fronta 1999, s. 173.
- Lenderová, M., Jiránek, T., Macková, M.: *Z dějin české každodennosti*. Praha, Karolinum 2011, s. 339, 369.
- Lenderová, M., Kopiczková, B., Burešová, J., Maur, E. (eds.): *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha, NLN 2009, s. 69an, 531.
- Lněničková, J.: *České země v době předbřeznové 1792 – 1848*. Praha, Libri 1999, s. 98-99.
- Lorenzová, H.: *Pana Dra Bolzana řeči (sexuálně) vzdělávací*. In: *Sex a tabu v české kultuře v 19. století*. Praha, Academia 1999, s. 23-29.
- Lužická, V.: *Krásno českých domácností*. In: *Antologie zaniklých ženských ctností*. Lenderová, M. (ed.), Historický ústav Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, 2000–2001.
- Lužická, V.: *Z mých pamětí*. Mladá Boleslav, Hejda & Zbroj 1929.
- Manguel, A.: *Dějiny čtení*. Brno, Host 2007, s. 289an, 354.
- Mocná, D.: *Červená knihovna*. Praha/Litomyšl, Paseka 1996, s. 37-49.

- Novák, A.: *Češství Terézy Novákové*. In: *Podobizny žen*. Praha, F. Borový 1918, 182-183.
- Novák, A.: *Teréza Nováková a Čechy východní*. In: *Podobizny žen*. Praha, F. Borový 1918, s. 190.
- Novák, J. V.: *Přítel domoviny*. In: *Literární listy* 11, 1890, č. 21, s. 359-361.
- Nováková, T.: *Ženino právo na svobodnou volbu povolání a na volný přístup ke vzdělání všeho druhu*. In: *Ze ženského hnutí*. Praha, Vilímek 1912, s. 181-200.
- Nováková, T.: *Hrstka dat životopisných*. In: *Roztroušené kapitoly*. Praha, SNKLHU 1961, s. 7-11.
- Podlipská, S.: *Listy staré vychovatelky někdejší schovankám*. Praha, tiskem Dr. Ed. Grégra 1868, s. 65.
- Podlipská, S.: *Studie o práci*. In: *Antologie zaniklých ženských ctností*. Lenderová, M. (ed.), Historický ústav Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, 2000 – 2001
- Radoňová-Šárecká, M.: *Ozářené krby*. Praha, Dělnické nakladatelství 1945, s. 94-96, 262-289.
- Sak, R.: *Salon dvou století. Anna Lauermannová-Mikschová a její hosté*. Paseka, Praha/Litomyšl 2003, s. 30.
- Salony v české kultuře 19. století*. Lorenová, H., Petrasová, T. (eds.) Praha, KLP 1999
- Secká, M., Sochorová, L., Štěpánová, I.: *Ženy rodiny Náprstkovy*. Praha, Argo 2001.
- Schauer, H. G.: *Maloměstský román*. In: *Čas* 4, 1890, č. 37 s. 584-585.
- Strejček, F.: *České názvosloví společenských zábav*. In: *Naše řeč*, 19, č. 1, 1935. Zkr. In: *Historické merendy studentů novobydžovských*. In: *Národní politika*, 52, č. 225, 1934, s. 3.
- Strejček, F.: *Z literárního soukromí Elišky Krásnohorské*. Mladá Boleslav, Hejda & Zbroj 1941, s. 81.
- Světlá, K.: *O vychování žen*. In: *Z literárního soukromí a drobné práce*. Praha, J. Otto 1904, s. 221.

Světlá, K.: *Z literárního soukromí*. In: *Z literárního soukromí a drobné práce*. Praha, J. Otto 1904, s. 76, 77.

Světlá, K.: *Z literárního soukromí II. Korespondence*. Praha, SNKLHÚ 1959.

Šalda, F. X.: *Románové dílo Terézy Novákové*. In: *Duše a dílo*. Praha, Melantrich 1950, s. 103.

Šimůnková, A.: *Statut, odpovědnost a láska: vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v 19. století*. Český časopis historický 95, 1997, č. 1, s. 55-107.

Špičák, J.: *Polemika s dobou. Karolina Světlá ve vzpomínkách a korespondenci současníků*. Praha, Odeon 1969, s. 174.

Turnovský, J. L.: *Život a doba Josefa Kajetána Tyla*. Praha, Hynek 1892, s. 77, 78.

Von Rhodens, E.: *Der Trotzkopf*. 1885. <http://www.gutenberg.org/files/31309/31309-pdf.pdf>

Ze vzpomínek Elišky Krásnohorské. Krejčí, K. (ed.), Praha, Československý spisovatel 1950, s. 48-58, 71, 74.

Z lidské sonáty. Teréza Nováková – Korespondence. Svadbová, B. (ed.), Praha, Odeon 1988, s. 89-251.